

VILNIAUS UNIVERSITETO FILOMATAI IR FILARETAI

Įvadas

Europa ir Lietuva XVIII ir XIX amžių sandūroje

Vilniaus universiteto istorijoje ryškų, deja, šiandieną primirštą pėdsaką paliko akademinio jaunimo veikla – filomatų ir filaretų sąjūdis. Tai buvo gerai apgalvota, ryžtinga ir toli siekianti veikla, turėjusi slaptų politinių tikslų. Šio sąjūdžio pirminių priežasčių reikia ieškoti XVIII a. pabaigos–XIX a. pradžios Europos politinių įvykių sekoje.

Vakarų Europos kraštuose, ypač Prancūzijoje, plito idėjos, skelbiančios, kad valdžia turi tarnauti liaudžiai, kad ji privalo užtikrinti žmonių asmenines laisves ir teises. Monarchija buvo vertinama kritiškai. Reformų būtinumui pritarė ir kai kurie aukštesniųjų klasių atstovai. Tokių ir panašių idėjų, paplitusių vadinamajame Švietimo amžiuje, poveikis buvo didžiulis: 1789 metais Prancūzijoje Steigiamasis susirinkimas panaikino bajorų ir aristokratų privilegijas, priėmė Žmogaus ir piliečių teisių deklaraciją. O pagal 1791 metais paskelbtą Prancūzijos konstituciją karalius tapo tik konstituciniu valdovu, įpareigotu laikytis įstatymų. 1792 metais karalius Liudvikas XVI buvo ne tik nušalintas, bet ir nužudytas.

Prancūzijoje 1789 metais prasidėję revoliuciniai pertvarkymai kėlė nerimą kitų kraštų valdovams, ypač Rusijos carui. Tie pertvarkymai truko iki 1815 metų ir turėjo įtakos daugelio šalių patriotiniams sąjūdžiams. Vis garsiau ima skambėti sąvokos: tėvynė, liaudis, tauta, žmogaus teisės ir laisvės. Vis labiau aukštinama laisvė. Laisvės idėjų plitimo raiška buvo žmogaus kaip asmenybės kėlimas ir jo teisių gynimas.

Didžiosios prancūzų revoliucijos principai – nacionalizmas ir liberalizmas – įsivyravo Europos politikoje. O tai skatino vaduotis iš svetimųjų jungo. Liberalai skleidė demokratijos, o romantikai – tautos ir individo laisvės idėjas. Šių idėjų ir judėjimų atgarsiai netruko pasiekti Lietuvą ir Lenkiją: 1794 metais įvyko sukilimas, kuriam vadovavo Tadas Kosciūška, save laikęs Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės piliečiu.

Vakarų Europoje vis garsiau aidint laisvės šūkiams, Rytų Europoje absoliutizmo principais valdomos valstybės – Rusija, Prūsija ir Austrija – 1795 metais galutinai pasidalijo Lietuvos ir Lenkijos valstybę. Šią netektį skaudžiai išgyveno ir XIX a. pradžios Lietuvos šviesuomenė. Daug vilčių atgauti laisvę ir atkurti bendrą Lietuvos ir Lenkijos valstybę teikė pergalingi Napoleono žygiai Europoje. Prancūzijai tie žygiai pelnė galingiausios Europos valstybės šlovę. Nugalėtosios šalys buvo paverstos respublikomis. Pradėjo žlugti feodalinio absoliutizmo valstybės.

Deja, Napoleonui 1812 metais pradėtą karą su Rusija triuškinamai pralaimėjus, viltys atkurti bendrą Lietuvos ir Lenkijos valstybę žlugo. Caras Aleksandras I netesėjo savo pažadų Lietuvą atkurti kaip atskirą valstybę, unijiniais ryšiais susietą su Rusija. Dar 1817–1818 metais jis ne kartą savo aplinkos žmonėms kalbėjo, jog trokšta Lietuvą sujungti su Lenkijos Karalyste. Tačiau viltis atgauti nepriklausomybę napaliko Lietuvos šviesuomenės.

Karą prieš revoliucinę Prancūziją pradėjo visos didžiosios Europos valstybės. Kilo pasipriešinimas Didžiosios prancūzų revoliucijos idėjoms ne tik pačioje Prancūzijoje, bet ir kitose valstybėse. Rusija, Prūsija ir Austrija sudarė Šventąją Sąjungą, kurios tikslas buvo kovoti su liberaliais demokratiniiais ir tautiniais sąjūdžiais. Tokiomis sąlygomis 1822–1831 metais vyko ir pirmasis lietuvių tautinio atgimimo

sąjūdis. Tačiau pasitvirtino žinomas dėsnis: kiekviena akcija sukelia reakciją. Sustiprėjo ideologinis inteligentijos judėjimas visoje Europoje, ypač XIX a. ketvirtajame dešimtmetyje. Revoliuciniai jaunimo sąjūdžiai, paveikti Didžiosios prancūzų revoliucijos šūkių, vis labiau ėmė reikštis daugelyje kraštų. Vokietijoje kilo judėjimas siekiant suvienyti šalį. Revoliuciniai sąjūdžiai stiprėjo Prancūzijoje, Italijoje, Ispanijoje, Lenkijos Karalystėje. Sujudo čekai, slovakai, slovėnai ir kiti. Kūrėsi slaptos jaunimo organizacijos. Prasidėjus ir sutvirtėjus tautiniams judėjimams, sustiprėjo dėmesys savajai kultūrai, raštijai, tautos istorijos tyrinėjimams. Slaptųjų liberaliosios inteligentijos draugijų ir valdiškose sferose viešai veikusių masonų ložių idealai – asmenybės tobulėjimas, žmonių laisvė ir lygybė, artimo meilė, labdara, tautų brolybė, baudžiavos panaikinimas – atitiko Švietimo epochos dvasią.

Švietimo epochos idėjų atgarsiai XIX amžiaus pradžios Lietuvoje

Švietimo amžiuje dievintas žmogaus protas. Švietimo idėjomis gyveno XIX a. pradžios Lietuvos inteligentija, užsimojusi reformuoti, taisyti visuomenę. O tų įsivaizduojamų reformų esmė buvo tokia: kovoti su prietarais, tamsumu, savanaudiškumu ir kitomis visuomenės ydomis, šviesti liaudį, sklebti pakantumą kitų nuomonei, ugdyti aukštos moralės asmenybę, siekti, kad būtų panaikinta socialinė neteisybė, dirbti krašto gerovei. Tokias idėjas skleidė ir tuo metu Vilniuje leidžiami laikraščiai, kuriuose rašyta apie baudžiavos reformos reikalingumą. Buvo pabrėžiama švietimo svarba, smerkiamas tamsumas ir prietarai. Apskritai tų laikraščių vaidmuo Lietuvos kultūriname gyvenime buvo nemažas.

Lietuvoje pirmoji masonų organizacija įkurta dar 1776 metais. Vėliau jų buvo keletas, tačiau XIX a. antrajame dešimtmetyje išskirtine įtaka pasižymėjo „Uoliojo lietuvio“ ložė, veikusi Vilniuje. Masonų idėjos sklido ir Vilniaus universitete, kuriame, Ignoto Domeikos liudijimu, buvusi savivalda ir didelė laisvė. Akademiniis jaunimas sielojosi ir dėl pavergtos tėvynės Lietuvos.

Savotiška masonų atšaka buvo 1817 m. įkurta Šubravcų (lenkiškai *szubrawcy* – nenaudėliai) draugija. Jos steigėjai buvo Vilniaus universiteto profesoriai ir kiti liberalių pažiūrų patriotiškai nusiteikę inteligentai. Įkurti šią draugiją paskatino tai, kad daugelis masonų buvo nutolę nuo aktualiausių kultūros uždavinių. Vakarų Europos universitetuose studentų draugijos pradėjo kurtis XVIII amžiuje. Vilniaus universitete pirmosios studentų draugijos atsirado tik 1803 metais buvusią Vilniaus vyriausiąją mokyklą reorganizavus į Vilniaus imperatoriškąjį universitetą.

1804 metų kovą studentas Juozapas Tvardovskis (būsimasis Vilniaus universiteto rektorius) įsteigė Fizikos ir matematikos draugiją, kuriai priklausė tik septyni studentai. Tarp jų buvo būsimieji profesoriai L. Brodovskis ir J. Tvardovskis, būsimasis visuomenės veikėjas K. Kontrimas. Jie pradėjo leisti laikraštį *Tygodnik Wileński (Vilniaus savaitraštis)*. 1805 metų pabaigoje įkurta Moralinių mokslų draugija, kurios nariu buvo ir Jokimas Lelevelis, vėliau tapęs to paties universiteto profesoriumi. Beveik tuo pačiu metu įsteigė Laisvųjų menų draugija. Pirmojoje draugijoje buvo 10–15 studentų, antrojoje – aštuoni. Vėliau tos trys savišvietos draugijos susijungė į Mokslų ir menų draugiją. 1808 m. jos prezidentu buvo išrinktas Simonas Feliksas Žukovskis, graikų ir lotynų kalbų adjunktas*, o pati draugija pavadinta Filomatų (gr. *philomates* – mokslo mylėtojai).

XVIII a. pabaigoje filomatais vadinosi kai kurios Vakarų Europos mokslo draugijos. Paryžiuje filomatams priklausė tokios mokslo garsenybės kaip Bertoletas, Lamarkas, Lavuazjė, Laplasas, Kiuvjė ir kt.

Vilniaus universiteto rektorius J. Sniadeckis, nepritardamas Filomatų draugijoje vykstančioms laisvoms diskusijoms ir baimindamasis, kad tos diskusijos gali virsti politikavimu, po kelių mėnesių draugijos veiklą uždraudė. Atrodo, kad vėliau, iki pat 1816–1817 metų, Universitete studentų draugijų nebuvo.

* Adjunktas – mokslo įstaigų jaunesnysis mokslinis darbuotojas, paprastai vyresniojo (profesoriaus, akademiko) padėjėjas. (Red.)

Tuo metu Vilniaus universitetas buvo seniausia ir didžiausia aukštoji mokykla visoje Rusijos imperijoje. Apie 1820 metus jis garsėjo ir kaip vienas iš geriausių universitetų Europoje, prilygstantis žymiems Vakarų šalių universitetams. Dėl to Vilnius tapo Rytų Europos kultūros centru. Istoriko L. Janovskio nuomone, „Vilnius intelektualiniu atžvilgiu viršijo visą Lenkiją“ ir tapo Lietuvos Atėnais. Kitas lenkų istorikas teigė, kad „kultūrinis Vilniaus atgimimas (...) apėmė beveik visą senąją Žečpospolitą“. Universitetas prižiūrėjo visas Vilniaus švietimo apygardos mokyklas. Toji apygarda apėmė ne tik Vilniaus, bet ir Gardino, Vitebsko, Mogiliovo, Minsko, Volynės gubernijas bei Baltstogės sritį, o iki 1818 metų ir Kijevo guberniją. Tuo metu visa Rusijos imperija buvo padalyta į šešias švietimo apygardas. Vilniaus apygardai buvo priskirtos tos gubernijos, kurios seniau priklausė Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštystei. 1816 metų duomenimis, Vilniaus universitete studijavo apie 1000 studentų iš etnografinės Lietuvos ir Gudijos. Tačiau carinė valdžia su dideliu nepasitikėjimu žvelgė į Lietuvos aukštesniąją visuomenę, o ypač į Vilniaus studentiją.

1815 metais Vienos kongresui patvirtinus Lenkijos–Lietuvos valstybės padalijimą, Rusija pažadėjo Lenkijai suteikti autonomiją. Carui Aleksandriui I patvirtinus Lenkijos konstituciją, šalis tapo konstitucine monarchija, Rusijos imperijos autonomine karalyste, tačiau jos vicekaraliumi buvo imperatoriaus Aleksandro I jaunesnysis brolis, Rusijos didysis kunigaikštis Konstantinas. Tai karalystei priklausė ir lietuviškoji Užnemunė. Tokia „privilegijuota“ Lenkijos padėtis žadino ir Lietuvos bajorų viltį prisijungti prie Lenkijos, kad galėtų pasinaudoti Varšuvos laisvėmis ir išsaugoti savo bajoriškąsias privilegijas. Tačiau tokie vilčiai nepasiteisino Lietuvoje dar labiau stiprėjo patriotinės, antirusiškos ir anticarinės nuotaikos, ypač akademinio jaunimo.

XIX a. pirmojoje pusėje Lietuva buvo vadinama teritorija, ribojama ne dabartinės Lietuvos administracinių sienų. Ji apėmė ne vien etnografinės Lietuvos ribas, bet ir dalį vakarinių slavų žemių, anksčiau priklausiusių Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštystei. Todėl ir tų vietų gyventojai save vadino lietuviais.

Filomatų ir filaretų veikla, jos nuslopinimas

Vilniaus universiteto akademinio jaunimo Filomatų draugija

Švietimo epochos idėjos, idealistinės nuotaikos ir mintys apie pavergtą Lietuvą skatino Vilniaus universiteto jaunimą veikti tėvynės labui. Jam turėjo įtakos ir masonų bei šubravcų dorovinio ir kultūrinio tobulinimosi idealai, gerai žinoma Vokietijos studentų Buršenshaftų korporacijos politinė veikla, kurios šūkis buvo „Tugend, Wissenschaft, Vaterland“ (Dora, mokslas, tėvynė). Be to, norą veikti skatino ir pirmųjų Vilniaus universiteto filomatų, veikusių 1808 metais, prisiminimas.

1815 metais Universitete susikūrė minskiečių kuopelė, kuriai priklausė Tomas Zanas. 1817 metų pavasarį jam, Adomui Mickevičiui, Juozapui Ježovskiui ir Anuprui Petraškevičiui kilo sumanymas įkurti Naudingų pramogų bičiulių draugiją. Tų pačių metų rudenį įvyko steigiamasis posėdis, kuriame taip pat dalyvavo Erazmas Poliušinskis ir Brunonas Sucheckis. Apie tokios draugijos įkūrimą Ignotas Domeika savo atsiminimuose rašo: „Pirmiausia buvo parašyti tokios draugijos įstatai, draugijos, kuri nesiekia politinių tikslų. Tačiau visų bendra politika mylėti ir norėti [prisijungimo prie] Lenkijos. Tam buvo reikalinga atitinkama propaganda, slaptumas ir slapti susirinkimai. Priešas mus padarė lygius ir išmokė mylėti laisvę. Mūsų katalikiška dvasia vertė mus siekti, kad tarp jaunimo vyrautų brolybė, tačiau neprimesta kokios nors doktrinos. Mums buvo svarbu, kad jaunimas bendrautų, nebūdamas pasidalinęs į partijas. Dėkui Dievui, kad apie tokias mes tada nežinojome. Tai ir buvo priežastis, kad mūsų draugijos kūrėjai jai davė Filomatų vardą. Įstatuose buvo pabrėžta, kad draugija neužsiims politika, o tik

propaguos mokslą ir švietimą tarp jaunimo.”¹ Pagal tuos įstatus draugijos tikslas – gilintis į mokslą, o jos principai – draugijos narių kuklumas, atvirumas, jų lygybė ir pasitikėjimas vienas kitu. Pabrėžiamas draugijos veiklos slaptumas. Iš įstatų matyti, kad draugija atsiribojo nuo politinių diskusijų. Jos pirmininku buvo išrinktas Juozapas Ježovskis, vicepirmininku ir išdininku – Erazmas Poliušinskis.

1817 metų lapkritį į organizaciją buvo priimti Universiteto rektoriaus sūnus Pranciškus Jeronimas Malevskis, Juozapas Kovalevskis ir Zigmantas Novickis. 1818 metais jos nariais tapo Teodoras Lozinskis, kun. Dionizas Chlevinskis ir Jonas Čėčiotas – A. Mickevičiaus vaikystės draugas. Jis kartu su A. Mickevičiumi mokėsi Naugarduko dominikonų mokykloje. Tais pačiais 1817 metais buvo priimti nauji draugijos įstatai su 272 taisyklėmis, o pati draugija pavadinta Filomatų draugija. Ji buvo padalyta į du skyrius: literatūros ir moralinių mokslų, kuriam priklausė J. Ježovskis, J. Kovalevskis, A. Mickevičius, Z. Novickis, B. Sucheckis ir P. J. Malevskis; fizikos-matematikos ir medicinos – A. Petraškevičius, E. Poliušinskis ir T. Zanas. Pirmojo skyriaus vadovu buvo P. J. Malevskis, o antrojo – A. Petraškevičius. Visai Filomatų draugijai ir toliau vadovavo J. Ježovskis, tačiau jos slaptas patarėjas buvo prof. J. Lelevelis.

1819 m. į draugiją įstojo Dominykas Cezaris Chodzka, Kazimieras Piaseckis, lapkričio 11 d. – Ignotas Domeika, Jonas Sobolevskis ir buvęs Napoleono armijos karys Mykolas Rukevičius. 1820 m. filomatu tapo Vincentas Budrevičius, 1822 m. – Stanislovas Kozakevičius. Iš viso Filomatų draugijos narių buvo devyniolika. Tačiau Zigmantas Novickis, 1818 m. pradėjęs mokytojauti Baltstogėje, nebebuvo laikomas draugijos nariu, o B. Sucheckis ir E. Poliušinskis iš draugijos buvo pašalinti dėl neveiklumo.

I. Domeika rašo, kad priimant naujus narius nebūdavo kokių nors iškilmingų ceremonijų arba priesaikos, o tai nelabai patikdavo A. Petraškevičiui. Šis visada tokiam aktui atsinešdavo kryžių, kad priesaika vyktų Išganytojo akivaizdoje.

Nuo 1818 m. kandidatai į filomatus iš pradžių būdavo priimami nariais korespondentais. Kartą per mėnesį jie turėjo parengti rašinį arba vertimą, kad parodytų savo sugebėjimus. Susirinkimuose filomatai skaitydavo referatus mokslo klausimais ir savo kūrybą. Referatai turėjo būti mokslinio lygio. Vykddavo diskusijos.

V. Budrevičius, D. Chlevinskis, J. Čėčiotas, I. Domeika, T. Lozinskis, K. Piaseckis, M. Rukevičius ir J. Sobolevskis, įstoję į Filomatų draugiją, tikraisiais jos nariais tapo po šešių, tik D. C. Chodzka – po keturių mėnesių.

Beveik visi filomatai buvo kilę iš etnografinės Lietuvos ar Gudijos, vienas kitas – iš Volynės, vienas – iš Ukrainos (J. Ježovskis). Visi buvo bajorai, išskyrus valstietį V. Budrevičių, kuris turbūt buvo gavęs netikrus bajorystę įrodančius dokumentus, nes nebajoriškos kilmės studentai kandidato ir magistro laipsnį patvirtinančius dokumentus galėjo gauti, tik jeigu nepriklausė „mokestiniais luomams“, t. y. miestiečiams ir valstiečiams. 1819 metais paskelbtame įstatyme dėl laipsnių teikimo tvarkos rašoma: „Negali būti suteikti mokslo laipsniai mokestinių luomų asmenims, kol jie nebus atleisti iš atitinkamo luomo įstatymų nustatyta tvarka ir to nepatvirtins Valdantysis senatas.“²

Vyriausias iš filomatų, gimęs apie 1795 metus, buvo J. Ježovskis, o jauniausias, gimęs 1802 metų rugpjūtį, – I. Domeika. 1819 metais šeši filomatai baigė universitetą. Iki 1822 metų visi jie, išskyrus J. Čėčiotą, buvo įgiję filosofijos kandidato laipsnį. Tik P. J. Malevskis gavo patvirtintą teisės magistro laipsnį. Jis ruošėsi profesūrai. Kai kuriuose literatūros šaltiniuose nurodoma, kad D. Chlevinskis, K. Piaseckis ir M. Rukevičius taip pat turėjo teisės magistro laipsnį. A. Petraškevičius, negalėdamas gauti magistro laipsnio, 1821–1822 metais gyveno ir dirbo Lenkijoje, Liublino gubernijoje. J. Ježovskis 1820–1821 metais gyveno kaime. A. Mickevičius 1819 metais pradėjo mokytojauti Kaune, o J. Sobolevskis nuo 1821 metų – Kražiuose. J. Kovalevskis, baigęs Universitetą filosofijos kandidato laipsniu, dėstė lenkų ir lotynų kalbas. T. Lozinskis ir V. Budrevičius taip pat buvo partikuliariniai mokslų dėstytojai. M.

¹ Domejka, Ignacy. Filareci i Filomaci. – Poznań, 1872.

² Merkys, Vytautas. Simonas Daukantas. – Vilnius, 1972.

Rukevičius, baigęs studijas, 1820–1823 metais gyveno Baltstogės ir Gardino gubernijose, daugiausia Milkovičiuose prie Nemuno, pakeliui iš Gardino į Volkoviską. Tik 1823 metais jis gavo tarnybą Zavyko dvarelyje, į kurį žiemai ketino persikraustyti A. Mickevičius, negavęs leidimo laikinai išvykti į užsienį.

A. Mickevičius, prieš išvykdamas mokytojauti į Kauną 1819 metais, „įkvėpė filomatų sambūriui jėgą, savarankišką balsą, ryškiai išsiskiriantį iš masonų ir šubravcų. Poetas sužadino ilgesį taurių idealų, kurie labai suprasmino visą studentų veiklą. Be A. Mickevičiaus ta draugija nebūtų turėjusi sparnų, polėkio“³. Kai kurie iš jų studami į Universitetą įsipareigodavo po baigimo mokytojauti. Už tai gaudavo valstybinę paramą – stipendiją ir išklaUSDavo papildomus pedagogikos kursus.

Ignotas Domeika savo atsiminimuose, paskelbtuose 1872 metais, Filomatų draugijos narius apibūdina taip:

Juozapas Ježovskis nors buvo išdidus, tačiau švelnus ir dažnai susimąstęs. Jis retai kalbėjo ir retai įsitraukdavo į diskusijas bei pajuokavimus. Tačiau kai buvo kalbama apie reikalą, liečiantį kraštą, jis visada kalbėjo ramiai, aiškiai, su griežčiausia logika ir įsitikinimu. Mėgo vienatvę. Daug skaitė, ypač senosios klasikos autorius. Laikėsi Kanto filosofinių pažiūrų, tačiau savo nuomonės niekam neprimedavo. Buvo griežtas sau ir atlaidus kitiems.

Jonas Čečiotas visada buvo gyvas, bendraudavo su visais, buvo nuolaidus, mėgo dainas. Nors greitai užpykdavo, tačiau taip pat greitai ir atsileisdavo. Sakytume, jis buvo pavasariškos nuotaikos. Dievobaimingas ir geras katalikas, pasiruošęs visiems tarnauti.

Adomas Mickevičius būdavo linksmas, labai malonus. Gražus. Jo kalba buvo skambi. Pasitikėjo savimi ir pasižymėjo greita reakcija. Nors steigiant slaptas bendrijas ir rašant joms įstatus nedalyvaudavo, tačiau su juo visi tardavosi būdami įsitikinę, kad sakalo akis mato toli. Anksti išvykęs į Kauną, jis kartkartėmis matydavosi su mumis ir jo atvykimas mums visada būdavo šventė. Jis rašė mums dainas, kurios palaikydavo dvasią. Nors poezija jam buvo svarbesnė už bažnyčią, tačiau jis daug padarė, kad jaunimą apsaugotų nuo laisvamanybės bei kraštutinio sumaterialėjimo, kuris buvo labai paplitęs kituose universitetuose.

Poetiškiausia figūra buvo Lozinskis. Išsilavinęs, turėjo geras sąlygas mokytis. Puikiai išmanė literatūrą, gamtos mokslus ir matematiką. Visada buvo geros nuotaikos. Darė didelę įtaką jaunimui.

Populiarumu ir gebėjimu veikti jaunimą niekas negalėjo prilygti Tomui Zanui. Jis buvo visuomeniškas. Gerai žinojo gamtos ir kitą mokslų pagrindus. Buvo geras matematikas ir poetas. Taip pat gerai išmanė istoriją, literatūrą ir senąsias kalbas. Labai mėgo meną, muziką, dainavimą. Buvo vidutinio ūgio. Akys skvarbios, plaukai juodi, garbanoti. Kai dainuodavo arba improvizuodavo, jį apimdavo ekstazė. Visi sakydavo, kad tada jo veidas ir akys skleidžia spindulius. Mokėdavo nusileisti iki mažų vaikų lygio. Su jais žaisdavo, juos mokydavo. Mokėjo bendrauti su dideliais mokslininkais ir paprastais žmonėmis. Visada būdavo linksmas, juokaudavo, su moterimis elgdavosi galantiškai. Jis taip pat buvo mėgstamas už dainas, kurioms pats pritaikydavo melodijas. Beje, jis kūrė melodijas ir eilėms, kurias iš Kauno atsiųsdavo Mickevičius. Su malonumu skaitydavome Tomo Zano poemą „Ponas Tvardovskis“.

Anupras Petraškevičius buvo nenuorama, visada uždegdavo kitus. Rengdavo puotas. Jam rūpėjo Lenkijos ateitis. Buvo užsiauginęs ūsus. Nekentė maskolių kaip pragaro.

Iš visų labai skyrėsi Pranciškus Malevskis. Jis buvo teisininkas ir geriausiai išmanė politiką. Gerai pažino aukštuomenę. Visada kalbėdavo aiškiai. Mokėjo užsienio kalbų. Savo magistro darbą gynė lotynų kalba. Jis visada būdavo geros nuotaikos. Buvo malonaus veido. Geras meno žinovas ir didelis jo mėgėjas. Draugiškas, tačiau praktiškas.⁴

Toliau I. Domeika rašo, kad Jonas Sobolevskis buvo ne tik pats gražus, bet ir gražios sielos. Filologas Juozapas Kovalevskis buvo tylus, darbštus, mėgstamas jaunimo. Vincentas Budrevičius – šaltas matematikas, tačiau geros širdies ir visų mylimas. Lenkijos biografijų žinyne rašoma, kad jis buvo abejingas buities patogumams, tačiau sprendžiant draugijos reikalus – dalykiškas ir draugiškas.

I. Domeika, išvardijęs beveik visus filomatus, apie save rašo taip: „Aš buvau jauniausias iš visų ir amžiumi, ir išsimokslinimu. Tapau draugijos nariu labiau dėl to, kad nuoširdžiai pritariau jos idėjoms,

³ Riškus, J. Adomas Mickevičius ir Lietuva. – Vilnius, 1996.

⁴ Domeika, 1872.

negu iš reikalo." Galima manyti, kad įstoti į Filomatų draugiją jį paskatino A. Petraškevičius, anksčiau Domeikų namuose dirbęs gubernieriu. I. Domeika prisimena buvus keturiolika Filomatų draugijos narių.

S. Moravskis savo atsiminimuose apie T. Zaną rašo: „Unikalusias ir nepakartojamas genialumas slypėjo jo dvasioje, jame pačiame. Buvo negražus, bet labai malonaus ir tikrai reikšmingo veido, juodu, mylinčių akių (...) Jo plaukai lyg kokio negro buvo tankūs ir juodi, garbanoti (...) Kiek raupsuotas, nepaprastai maloniai besišypsantis, mokėjo gražiai ir ilgai be jokio pasirengimo viešai kalbėti, be to, jis buvo muzikantas ir dailininkas. Iš jo dvelkė angeliška ramybė, angeliškas pakantumas ir šaltakraujiškumas. Švelnaus, saldaus temperamento.“

Juozapą Ježovskį jis apibūdina taip: „Jį mylėjo visi. Švelnus, malonus, taktiškas, išsimokslinęs, jis visuomet turėjo nepalaužiamą ir tvirtą nuomonę, mokėjo graikų, lotynų, sanskrito kalbas, skaitė hieroglifus. (...) Ježovskis savo fundamentaliomis žiniomis, per didžiausią vargą įgytu mokslu buvo pirmas iš pirmųjų, o savo charakteriu prilygo plienui. (...) Bet kai pažiūrėdavai į jį (...) – o Dieve! Kūnas – smulkutis, silpnutis, liguistas. Kaip vėjo pučiamas voratinklis!“

1819 metais priimtas į Filomatų draugiją I. Domeika, nepaisant jauno amžiaus, netrukus tapo draugijos moraliniu autoritetu ir vienu iš svarbiausių jos vadovų. Jis visus žavėjo ne tik giliu protu, bet ir tvirtu, tauriu charakteriu bei aukšta morale. Kartu su I. Domeika gyvenęs J. Ježovskis viename 1823 metais rašytame savo laiške labai palankiai apie jį atsiliepė. Jis su optimizmu žvelgė į savo draugo ateitį, pabrėždamas jo didelę meilę mokslui, jausmų gilumą ir charakterio taurumą. J. Ježovskio žodžiais, tai – „žarija, pridengta pelenais“. Ši trumpa, tačiau taikli charakteristika paaiškina, kodėl vėliau I. Domeika nedvejodamas prisidėjo prie 1831 metų sukilėlių. J. Ježovskis, apmąstydamas I. Domeikos ateitį ir jo realias galimybes mokytojauti, patarė jam ne tik gilintis į savo mokslo sritį, bet ir pagalvoti, kaip galėtų būti naudingas savajam kraštui ir jo gerovei, pasirinkdamas inžinieriaus veiklos sritį.

Knygos *Adomas Mickevičius* autorius Mečislovas Jastrumas (1965 m.) visus filomatus apibūdino taip: „Tie jauni tvirti vaikinai gerai tiko į profesorius ir į dragūnus. Palankiomis sąlygomis galėjo tapti revoliucionieriais. Jie mokėjo pukiai dirbti konspiracinį darbą.“

J. Riškus (1996 m.) kai kuriuos iš filomatų apibūdina taip: „Draugijai vadovavo antikos garbintojas, I. Kanto filosofijos šalininkas J. Ježovskis, rimtas, orus jaunuolis (...) Dvasingumo visam rateliui teikė fizikos-matematikos stud. T. Zanas, garsėjęs mokslingumu, doroviniu tyrumu. Visur jis elgėsi kilniai (...) Tai buvo sentimentalokas, švelnios sielos jaunuolis, linkęs viską poetizuoti. Kilnus idealistas buvo artimiausias A. Mickevičiaus bičiulis J. Čėčiotas. Teisininkas P. Malevskis buvo karštas Švietimo epochos šalininkas, iš visų labiausiai išsilavinęs, blaiviai mąstantis jaunuolis (...) Draugijos siela buvo A. Mickevičius.“

Nedidelė filomatų grupė, nusistačiusi veikti slapta, neketino didinti draugijos narių skaičiaus. Tačiau filomatai buvo pasiryžę plėsti savo įtaką studentijai, slėpdami savo narystę. Jie atidžiai stebėjo jaunimą, kad išsiaiškintų, kas iš jų galėtų būti veiklus ir naudingi savajam kraštui. Slaptą veikimą lėmė tai, kad 1816 metų vasaros pabaigoje buvo patvirtintos „Vilniaus imperatoriškojo universiteto studentų taisyklės“, kurių 22 paragrafas skelbė: „Be rektoriaus leidimo studentas neturi teisės steigti draugijų...“ Bausmės už tų taisyklių nesilaikymą buvo labai griežtos.

Kai 1819 metais P. J. Malevskio siūlymu buvo priimtas trečiasis draugijos statutai, joje pradėjo atviriau reikštis patriotinės nuotaikos. Pradėta vadovautis šūkiu: „Dora, mokslas, tėvynė!“ Užsibrėžtas tikslas vadovauti visam demokratiškai nusiteikusiam jaunimui.

Filomatų veiklai pamažu įgyjant politinį pobūdį, jos nariai slapta siekė atkurti buvusios vieningos Lenkijos ir Lietuvos valstybės nepriklausomybę. Jie buvo įsitikinę, kad tam tikslui visų pirma būtina kelti krašto ekonomiką ir kultūrą, siekti panaikinti baudžiavą. Todėl stengėsi įvairiapusiškai pažinti kraštą, kuriame patys gyvena. Jų tikslas buvo įgyvendinti Lietuvoje Didžiosios prancūzų revoliucijos idealus – laisvę, lygybę ir brolybę. Ir I. Domeika savo atsiminimuose patvirtina, kad filomatams daug įtakos turėjo šios revoliucijos idėjos. Filomatai palaipsniui ėjo nuo bendrų etinių ir savęs tobulinimo tikslų prie patriotinių ir reformistinių. Taigi jie iš esmės tapo politine draugija, o tai vertė būti ypač atsargiems,

tačiau ryžtingiems. Filomatai buvo sumanę leisti legalų žurnalą *Młodzieniec Litewski (Lietuvos jaunuolis)*. Žurnale turėjo būti rašoma visa, kas susiję su krašto ūkiu ir technikos pažanga, švietimu, moralės ir dorovės principais. J. Sobolevskis siūlė tame leidinyje rašyti valstiečių asmens laisvės ir jų buities gerinimo klausimais. D. Chlevinskis vieno posėdžio metu pabrėžė: „Reikalauju ir linkiu, kad turinčiame pasirodyti periodiniame leidinyje žemdirbystei, ekonomikai, prekybai būtų skiriamas ypatingas dėmesys.“ Filomatai, siekdami paveikti kitas, ne studentų organizacijas, patys stengėsi į jas prasiskverbti. Tomas Zanas tapo masonu ir pasivadino lietuvių pagonių dievo Goniklio vardu. Jis taip pat buvo Šubravcų draugijos ir Lenkų patriotų sąjungos Lietuvos skyriaus Vilniuje narys. Pastarajam priklausė ir K. Piaseckis. T. Lozinskis taip pat įstojo į masonų ir paslaptųjų karbonarų draugijas. Filomatams didelį poveikį darė „Uolaus lietuvių“ masonų ložės narys, buvęs Tado Kosciuškos būrio kareivis Kazimieras Kontrimas, dirbęs Vilniaus universitete bibliotekininko padėjėju.

Filomatų edukacinės ir socialinės-ekonominės programos

XIX amžiaus pradžioje gyvai domėtasi gimtuoju kraštu ir jo istorija. Filomatai stengėsi pažinti savo kraštą, kad galėtų sėkmingiau dirbuotis jo gerovei. A. Mickevičius, 1819 metais viename filomatų posėdyje kalbėdamas apie draugijos tikslus, pabrėžė, kad ji privalo siekti, jog būtų „iš pagrindų išplėstas lenkų tautos švietimas, pagerintas mokymas, sutvirtintas tautiškumas, kad būtų skleidžiami liberaliniai principai, žadinama visuomeninės veiklos dvasia, rūpinamasi visą tautą liečiančiais dalykais, pagaliau, kad būtų formuojama, keliama viešoji nuomonė, duodant jai kryptį“⁵. A. Mickevičius paminėjo lenkų tautą plačiaja prasme, turėdamas omenyje, kad lietuviškai kalbančioji visuomenės dalis neva yra lenkų visuomenės dalis.

1820 metais filomatams svarstant, kaip rinkti žinias apie švietimo padėtį Lietuvoje, kad tokius duomenis apibendrinus būtų galima reformuoti mokyklas, kun. Dionizas Chlevinskis aiškino, jog lietuviškai kalbančius vaikus iš pradžių reikėtų mokyti kitaip negu tuos, kurie kalba lenkiškai.

A. Petraškevičius dar 1818 metais priminė, kad kiekvieno filomato pareiga puoselėti gimtąją kalbą, branginti protėvių palikimą.

Filomatai svarstė ir specialius pedagogikos klausimus. Nemažai pedagogikos literatūros buvo sukaupę kun. D. Chlevinskis, iš jo ir skolindavosi knygų filomatai.

Aptardami savo parengtą žinių rinkimo apie mokyklas instrukciją, filomatai daug dėmesio skyrė mokytojo ir mokinių tarpusavio santykiams. Jų manymu, kiekvienas mokinys turi būti laikomas asmenybe. Kun. D. Chlevinskio nuomone, renkant žinias apie mokyklas reikia išsiaiškinti, kokie santykiai tarp mokytojo ir vietos dvarininko, t. y. vaiko tėvų, kokie mokytojų santykiai su savo viršininkais ir kokie pačių mokytojų tarpusavio santykiai. Taip pat svarbu žinoti, kokia yra visuomenės ir pačių mokinių nuomonė apie mokytojus. Kun. D. Chlevinskio nuomone, tokios žinios būtinos mokinių ugdymui.

A. Petraškevičius tvirtino, jog reikia tirti, kodėl dvarininkai yra abejingi viešosioms mokykloms. J. Čečioto nuomone, ko verta mokykla ir joje besimokantys, gali paliudyti patys mokiniai.

Visi filomatai sutiko, kad mokymo ir auklėjimo procese labai svarbi paties mokytojo asmenybė, jo bendravimo su mokiniu būdas.

Švietimą filomatai laikė bendra sąlyga, be kurios neįmanoma spręsti socialinių-ekonominių problemų. K. Piaseckis tvirtino: „Tautos apsišvietimu suprantu žmogaus sugebėjimų harmoningą išsivystymą (...) Tautos laisvę sudaro ne įsakymai, bet visuotiniai tautos įsitikinimai ir tų įsakymų vykdymo pažinimas.“⁶ O

⁵ Lukšienė, Meilė. Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje. XIII a. antroji–XIX a. pirmoji pusė. – Vilnius, 1985.

⁶ Makarevičius, A. Filomatų socialinių-ekonominių pažiūrų klausimu // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai: Ekonomika. T. 4, sąs. 1, 1963.

tai prieinama tik apsišvietusiems žmonėms. Filomatų įsitikinimu, liaudies švietimas turi diegti ir stiprinti nacionalinio išsivadavimo viltį.

Filomatai, matydami, kad Lietuvos mokykloms trūksta gerų vadovėlių, ėmėsi juos versti iš vokiečių kalbos. Sudėję pinigų iš Vokietijos parsiųsūdino gerų vadovėlių ir pradėjo juos versti į lenkų kalbą. Pasidalijo tuos vertimus pagal specialybes. Pavyzdžiui, I. Domeika vertė fizikos vadovėlius, T. Zanas – aritmetikos. Tačiau ne visi gerai mokėjo vokiečių kalbą.

Filomatų socialines-ekonominės programas nuodugniai tyrė A. Makarevičius (1963). Tų tyrimų santrauka pateikiama toliau.

Filomatų draugija Vilniaus universitete susibūrė, kai tarp Lietuvos dvarininkų ėmė plisti liberalizmo idėjos, pradėjo smukti lažinis ūkis, augti prekinė gamyba, plėtotis pramonė, samdomasis darbas. Nemaža dalis Lietuvos bajorų buvo linkę suteikti valstiečiams asmeninę laisvę, tačiau visai negalvojo apie privačios žemės nuosavybės suteikimą.

Švietimo amžiaus idėjomis gyveno ne tik Vilniaus universiteto jaunimas. Švietimas buvo laikomas svarbia priemone sprendžiant socialines-ekonominės problemas, o joms filomatai skyrė didžiulį dėmesį. Jų įsitikinimu, siekiant geriau pažinti kraštą, būtina atlikti statistinius tyrimus.

1821 metų kovą filomatai svarstė P. J. Malevskio parengtą pranešimą „Statistinių žinių rinkimo projektas“. Tame pačiame posėdyje buvo įsteigtas Statistikos komitetas, kuris veikė prie Bičiulių draugijos, tačiau jo pirmininku buvo išrinktas P. J. Malevskis. Komiteto nariai buvo J. Michelevičius, K. Pšeciševskis, T. Lozinskis, Z. Novickis ir kt. Komitetas parengė plačią „Instrukciją N gubernijos, N pavieta N parapijai aprašyti“. Tos instrukcijos „Švietimo“ skyrių parengė P. Malevskis, „Gyventojų“ – K. Piaseckis, „Papročių“ – Eismontas, „Pramonės“ – Paremskis ir S. Kozakevičius. Instrukcijoje buvo ir kitų skyrių. Joje taip pat buvo klausimų apie geografinę padėtį ir kitus geografinius ypatumus, apie politinį krašto gyvenimą, gyventojų nuotaikas, kiek ir kokio karinio laipsnio šlėktų tarnauja kariuomenėje ir kt.

Kai kurie instrukcijos skyriai reikalavo ypač smulkių žinių. Pavyzdžiui, skyriuje apie žemės ūkį buvo reikalaujama nurodyti kiekvienos kultūros derlių, pardavimo kiekį, kur išvežama, kokios grūdų kainos, kaip kasmet kito tie ir kiti panašūs rodikliai.

Skyriuje „Bendros pastabos apie žemdirbystę ir valstiečių santykius su dvarininkais“ buvo tokie klausimai: vidutinis činšo* už žemę ir lankas dydis; savininkų investicijos žemdirbystei tobulinti; pavyzdiniai ūkiai, jų nauda ir nuostoliai; dvarų vertė; per kiek metų grįžta kapitalas, panaudotas žemei pirkti; valstiečių pasiskirstymas; jų prievolės – lažas, duoklės, činšas; užmokestis samdiniams; ūkinės išlaidos, tenkančios vienai valstiečių šeimai, ir kt.

Pramonės skyriaus bendrose pastabose pažymima, kad aprašant fabrikų ir amatų padėtį reikia kreipti dėmesį į tokius dalykus: kokių jie patiria sunkumų, susijusių su mokesčiais; ar naudojasi valstybės parama; apskaičiuoti amatininkų bei jų šeimų pragyvenimo išlaidas; kokios jų vidutinės pajamos; ar amatininkai yra užsieniečiai, ar vietiniai; ar užsieniečiai vietinius moko savo amato ir kokie tokiu atveju susitarimai; iš kur gaunamos medžiagos; ar tai paprastos žaliavos, ar pusfabrikačiai; kokios jų kainos; ar taikomas darbo pasidalijimas; palyginti vietos ir užsienio gaminius.

Šie instrukcijos pavyzdžiai rodo, jog buvo siekiama gauti socialinio-ekonominio pobūdžio duomenų, kurių pagrindu būtų galima parengti įvairius siūlymus, kaip pagerinti krašto visuomeninę santvarką ir ekonominę padėtį.

Instrukcija buvo išspausdinta be cenzūros žinios, t. y. nelegaliai, 200 egz. tiražu. Ji buvo pavadinta „Geografinis aprašymas, arba parapijos aprašymo instrukcija“.

Pagrindine kliūtimi, stabdančia socialinę-ekonominę Lietuvos raidą, filomatai laikė baudžiavinę valstiečių priklausomybę. J. Čečiotas viename savo pranešime, pavadintame „Pažiūros, skleistinos aukštesniojoje klasėje“, pabrėžė: „Nei švietimas, nei žemdirbystė negali sparčiai žengti į priekį, kol nebus

* Činšas – feodalinė žemės renta, mokama pinigais arba natūra. (Red.)

panaikinta pasipiktinimą kelianti, per ilgus amžius ir prietarus įsisenėjusi kliūtis, tai yra valstiečių vergovė, kuri prieštarauja prigimtinėi teisei, sveikam protui ir dargi grynam išskaičiavimui." Panašios nuomonės buvo ir kiti filomatai. Jie teigė, kad valstiečiams reikia suteikti asmeninę laisvę ir šitaip panaikinti didžiausią socialinę neteisybę.

T. Lozinskis, kalbėdamas apie sunkią valstiečių padėtį, pažymėjo, kad jie „dar niekuomet neįjutė laisvės saldumo ir jos pajusti negalės, kol ponai maloningu žvilgsniu nepažvelgs į kaimietį ir nepripažins jo savo broliu“.

J. Sobolevskis pakartojo dvarininkų liberalų žodžius: „Mums reikia pagalvoti apie tai, kokiais būdais apšviesti ir įtikinti savininkus, kad jie, suteikus valstiečiams laisvę, ne tik nieko nepraras, bet priešingai – dar laimės.“

Kaip vieną iš Lietuvos ūkį smukdančių priežasčių filomatai nurodė bajorų išlaidumą ir dykinėjimą. Išlaidumu jie laikė ir tai, kad užsienyje perkamos tokios prekės, kurias galima pigiau pagaminti savajame krašte. Jų nuomone, vietinės žaliavos išvežamos į užsienį, o iš jų ten pagamintos prekės Lietuvoje parduodamos labai brangiai. Jei tokios prekės būtų gaminamos savajame krašte, plėtotųsi ir pramonė.

Filomatai buvo įsitikinę, kad žemės ūkį galima pakelti naudojant mašinas, sausinant dirvas, auginant geresnės veislės galvijus ir pan. Jie taip pat išskėlė mintį, jog turėtų būti kuriamos dvarininkų kooperatinės asociacijos. J. Sobolevskio nuomone, jos palengvintų įsigyti ir naudoti žemės ūkiui reikalingą techniką.

Panašų projektą siūlė ir A. Petraškevičius. Jo nuomone, reikėtų steigti tam tikras bendroves, kurios prisidėtų prie mašinų plitimo. Tokios bendrovės turėtų steigti drobės ir gelumbės, geležies fabrikus, plytines ir kitokias įmones, taip pat prekybos kompanijas, kurios rūpintųsi vietinių produktų vertės didinimu.

K. Piaseckis tvirtino, jog „būtina skubiai nukreipti atitinkamo dydžio kapitalą pramonės įmonių naudai net ir tuo atveju, jeigu tai iš pradžių duotų nuostolio. Tai sustiprintų ir praturtintų ir ta gyventojų dalį, kuri pasiliks žemės ūkyje, – valstiečius ir šlėktas“.

Filomatai siūlė ir tokių ekonominių-organizacinių priemonių, kurios smulkiesiems ir vidutiniams bajorams padėtų išsilaikyti prekinio ūkio sąlygomis.

Galutiniu savo veiklos tikslu filomatai skelbė politinį nacionalinį išsivadavimą iš Rusijos imperijos gniaužtų. Tačiau jie gerai suprato, jog tą tikslą galima pasiekti tik įvykdžius svarbias socialines-ekonomines reformas, o pirmiausia – išlaisvinus valstiečius.

T. Lozinskis viename savo pranešime pabrėžė, jog skleidžiant laisvės idėjas tarp bajorų jaunimo būtina „jiems kartoti, kad paprasta liaudis taip pat yra verta laisvės ir kad jie patys nebus laisvi, kol nesuteiks laisvės savo pavaldiniams“.

J. Sobolevskis 1820 metais kalbėjo, jog esant asmeninei valstiečių priklausomybei niekuomet nebus bajorų ir valstiečių tarpusavio pasitikėjimo.

Filomatų pažiūros socialiniais-ekonomiais klausimais daug kuo buvo panašios į jiems nesvetimas Rusijos dekabristų* idėjas, tačiau filomatai, nors ir aštriai kritikavo carinę valdžią, o progai pasitaikius buvo pasiryžę su ginklu kovoti dėl nacionalinio išsivadavimo, neturėjo minties prievarta (t. y. revoliucijos būdu) siekti socialinių-ekonominių reformų.

Viename filomatų susirinkime J. Čėčiotas kalbėjo: „Jaunimas (...) savo prigimtimi yra geras ir švelnus. Trokšdamas savajam kraštui gėrio, jis apie kenksmingas revoliucijas negalvoja (...) negeidžia pasiturinčiųjų turto, o tik linki, kad šie savo turtą panaudotų asmeninei ir krašto gerovei, tačiau atsižvelgdami į prispaustusius pavaldinius.“⁷

* Dekabristas – 1825 m. gruodžio 14 d. sukilimo prieš caro vienvaldystę dalyvis. (Red.)

⁷ Ten pat.

Filomatai, pasisakydami už evoliucinį reformų įgyvendinimo kelią, tikėjo, jog tokias reformas įmanoma vykdyti įtikinėjant dvarininkus, plečiant švietimą, stiprinant savo įtaką bajorų seimeliuose, kad į juos būtų renkami filomatų idėjoms artimi asmenys. Neabejota, kad nacionalinio išsivadavimo prielaidos – tai valstiečių išlaisvinimas ir liaudies švietimas.

Filomatų įtaka Vilniaus universiteto studentijai

Siekdami skleisti savo idėjas, filomatai pradėjo organizuoti studentų būrelius. Sužinoję apie kurią nors savaime susibūrusią grupę, stengėsi daryti įtaką jos veiklai, o nepavykus – ją sužlugdyti.

Nuo 1815 metų veikusi minskiečių kuopelė, kuriai priklausė T. Zanas, 1819 metais virto Mąstančiojo jaunimo, kitaip dar vadinama Šešių draugija. Filomatai parengė jos veiklos programą, tačiau po pusmečio draugija iširo. Tais pačiais metais susikūrė Literatų draugija, į kurią filomatų pasiūstas T. Lozinskis tapo net jos pirmininku. Tačiau įsitikinęs, kad ši draugija neatitinka filomatų tikslų, ją sąmoningai sužlugdė, o iš savo šalininkų 1820 metų pradžioje subūrė Mokslo draugiją. 1819 metais filomatai įsteigė Bičiulių draugiją, kuri iš pradžių vienijo apie 30 narių. Vėliau jų skaičius išaugo iki 38. Draugijos tikslas buvo mokslinė veikla. Jos steigimo iniciatorius buvo A. Mickevičius. Jis parengė ir įstatus. Į šią draugiją įstojo keli filomatai, kad jai galėtų vadovauti. Iš pradžių jos veikla apsiribojo moksliniu darbu. Penki šios draugijos nariai vėliau tapo filomatais. 1820 metais buvo įkurtos Gamtininkų (natūralistų) sąjunga ir Praktikantų sąjunga, kuriai priklausė ir kai kurių Vilniaus įstaigų tarnautojai. Be jų, Universitete veikė tokios studentų draugijos kaip slaptoji Pavergtųjų brolių, Sarmatų, Aplikantų, į kurias filomatai taip pat mėgino prasiskverbti, kad plačiau galėtų skleisti savo idėjas Lietuvos visuomenėje.

Iki 1820 metų Vilniaus universitete veikė dar tokios nepriklausomos, t. y. filomatams nepavaldžios, draugijos: Volyniečių lyga, Antispindulingieji, Vilniaus literatų draugija, Antišubravcai. Vėliau – 1823 metais – buvo įkurta L. Špicnagelio draugija ir dar keletas. Tai buvo studentų literatūrinės ir savišvietos draugijos, išskyrus L. Špicnagelio – ji buvo politinė. Šios draugijos nariai siekė stoti į karo laivyną, užgrobti laivą ir kovoti dėl Lenkijos nepriklausomybės.

Tarp Vilniaus universiteto studentų plito F. Mesmerio idėjos, kurių esmė buvo tokia: kiekvienas žmogus savo moralinio tyrumo spinduliavimu veikia kitus. Tomas Zanas, veikiamas šių idėjų, 1920 metų pavasarį artimiausiose Vilniaus apylinkėse rengdavo studentų gegužines, kurių metu buvo įsteigta Spindulingųjų draugija. Dėl atsargumo ši draugija buvo įregistruota Naudingų pramogų bičiulių draugijos vardu. Draugijos įstatuose buvo 15 punktų, kurie pabrėžė jos narių asmeninio etinio ir moralinio tobulėjimo būtinumą. Tų punktų pagrindiniai principai buvo tokie: stenkis visu tuo, ką pamatai ir išgirsti, suvoki, rimtai susidomėti ir pagalvoti, kaip patirtosios žinios galėtų virsti tikru tavo proto maistu ir nuosavybe; nemanyk, kad tavo pasirinktoji mokslo šaka yra pranašesnė už kitas mokslo šakas; juo būsi kuklesnis kalbėdamas, spręsdamas, reikšdamas savo nuomonę, tuo veikiau pamatysi savo nuolatos didėjančio tobulėjimo įrodymus; jeigu nori būti dorovingas, stebėk didžiai dorovingų žmonių darbus, kad jų pavyzdžiu ir pats išmoktumei kilniai elgtis; prisirišimas prie gimtosios žemės reiškiasi tuo, kad tu turi linkėti gera kiekvieno luomo tėvynainiui ir apskritai visai tautai, kad turi laikytis tėvų išsaugotų papročių, mylėti gimtąją kalbą ir jos mokytis, prisiminti protėvių nuopelnus ir jų garbę; artimo meilę įrodyk mokėjimu atjausti kitų skausmus, nekreipdamas dėmesio į kenčiančio žmogaus tautybę, luomą, įsitikinimus, amžių ir lytį; rūpinkis pats savimi, iš visų pajėgų tobulindamas protą ir širdį, būdamas guvus ir sveikas, nuolat sergėkis bjaurumo ir ištvirkavimo; juo tavo santykiai su kitais bus švelnesni ir paprastesni, tuo veikiau įsitikinsi savo paties didėjančiu dorovingumu; pramoga leistina vien mokslo nuvarginto kūno jėgoms atgauti ir protui prablaivinti ir pan.⁸

⁸ Tarulis, Alb[ertas]. Keletas bruožų iš Filomatų-Filaretų istorijos // Naujoji Romuva. – 1935, Nr. 5.

Tuos įstatus ir draugijos veikimo taisykles patvirtino Universiteto rektorius Simonas Malevskis, tačiau įspėjo, kad draugijos nariais gali būti tik Vilniaus universiteto studentai.

Apie tas spindulingųjų sueigas, kurios paprastai vykdavo Markučių ažuolyne, T. Zanas vėliau rašė: „Pavasaris buvo gražus, dienos giedrios, pievos ir medžiai žaliuoja, rytais ir vakarais išeidavome į papievius ar miškelius skaityti vadovėlių, iš kurių turėjome laikyti egzaminus. Pavargus pašnekesiai apie „spindulio“ teoriją buvo pramoga ir poilsis, paprastai šie pašnekesiai vykdavo pasistiprinus pienu pirkioje prie Ribiškių, prieš grįžtant į miestą. Toks mokymasis, tokie pasivašninimai būdavo beveik kasdien.“⁹ Tačiau tose sueigose, be mokymosi, dainų ir kitokių linksmybių, taip pat vykdavo pokalbiai apie laisvės idealą, prisimenant Homero posakį: „Laisvės nepažįstantis žmogus turi tikrai pusę sielos, yra tikrai pusžmogis.“

1820 metų pavasarį J. Ježovskis rašė A. Mickevičiui: „Visas Vilnius kalba apie spindulinguosius...“ Į spindulingųjų gegužines susirinkdavo iki 150 ir daugiau studentų. Jose būdavo kartojami filomato M. Rukevičiaus sukurti Spindulingųjų poteriai ir Dešimt priesakų. Tai papiktino vietos dvasininkiją. Tokius perfrazuotus skaitymus ji laikė tikėjimo įžaidimu. Po kelių mėnesių draugijos veikla buvo sustabdyta.

Tada filomatai iš spindulingųjų atrinko keletą dešimčių patikimų studentų ir įkūrė slaptą Filaretų draugiją (graikiškai *philaretos* – doros mylėtojas). Draugijos narių skaičius vėliau išaugo iki 176. Jos tiesioginis vadovas buvo Tomas Zanas. Siekta, kad draugijos nariai rimtai žiūrėtų į mokslą ir mokslinį lavinimąsi. Filaretų programa buvo platesnė už spindulingųjų. Joje atsispindėjo ne tik moralinio tobulėjimo, bet ir mokslinio darbo, mokslinės savitarpio pagalbos siekiai. Filaretų priežiūra buvo pavesta Bičiulių draugijai.

Filaretų draugija buvo suskirstyta į keturias sekcijas: fizikų-matematikų, teisininkų, literatų ir medikų. Sekcijos dalijosi į bendrijas, kurios turėjo vaivorykštės spalvų pavadinimus. Fizikų bendrijos buvo Žalioji, Avietinė ir Rožinė, teisininkų – Baltoji, o vėliau dar ir Violetinė, literatų – Žydroji, o medikų – Mėlynoji. Žaliesiems vadovavo Jonas Sobolevskis, avietiniams – Anatolijus Kaminskis, rožiniams – Teodoras Kaminskis, baltiesiems – Vincentas Porembskis, violetiniams – Stanislovas Kozakevičius, žydriesiems – Jonas Čėčiotas, mėlyniesiems – Stanislovas Moravskis. Filaretų draugijos bendrijų veikla apėmė mokslo, labdaros ir draugijos vidaus veikimo sritis. Visi draugijos nariai galėjo prisidėti prie įstatų tobulinimo. Buvo mėginta steigti nefilaretų draugijas kunigų seminarijoje ir kitur. Žalieji, kurie gyveno provincijoje, mėgino veikti vietos visuomenę. Tų grupių sueigos vykdavo kas dvi savaites kieno nors bute. Jose buvo skaitomi pranešimai, vykdavo diskusijos.

Sekcijų sueigos vykdavo du kartus per mėnesį. Praleidusieji iš eilės tris sueigas turėjo būti šalinami iš sekcijos. Kiekvienas narys per semestrą turėjo skaityti ne mažiau kaip du referatus arba daryti pranešimą žodžiu.

I. Domeika pažymi, kad filaretai galėjo dalyvauti visų skyrių posėdžiuose ir juose kalbėti, tačiau neturėjo teisės dalyvauti rinkimuose, jeigu tam skyriui nepriklausė. Visų skyrių pirmininkai buvo filomatai.

Nauji nariai į Filaretų draugiją buvo priimami tik gavę kitų narių rekomendacijas. Be to, kandidatas dvi savaites būdavo stebimas draugijos narių. Priėmimas vykdavo slaptu balsavimu. Priimtas raštu pasižadėdavo visas jėgas skirti darbui, draugijos labui ir neišduoti paslapčių.

Filomatai, darydami įtaką studentams, siekė, kad šie gerai mokytųsi, o baigę mokslus dirbtų tautos labui. Jie įsteigė Mokslo komitetą, kurio tikslas buvo padėti filaretams siekti mokslo žinių. Ketinta įkurti mokslinę biblioteką ir skaityklą. Komitetas surengė kursus, kur buvo dėstoma istorija ir hodogetika (auklėjimo ir mokslinio darbo metodika).

Filomatas Mykolas Rukevičius 1820–1821 metais Baltstogės gimnazijoje įkūrė Filaretų draugijos krypties Vieningųjų brolių sąjungą, kuri 1823 metais buvo perorganizuota į Aušrininkų sąjungą. Jis steigė

⁹ Kudaba, Česlovas. Filaretų draugijos įkūrėjas // Tarybinis studentas. – 1978, rugs. 15.

jaunimo būrelius ne tik Baltstogės, bet ir Gardino srityje; pavyzdžiui, Svisločėje veikė Dorovingųjų draugija. Adomas Mickevičius bandė tokias organizacijas steigti Kaune.

Patriotiškai nusiteikę filaretai savo kalbose ir eiliuotoje kūryboje dažnai paliesdavo laisvės temą. Pavyzdžiui, S. Makoveckis 1821 metų balandį kalbėjo: „Politiniai interesai ir valdžia, kuriai priklausome, akivaizdžiai įtikina, kad glaudus draugiškumas ir jaunimo susibūrimas į vieną kuopą yra būtinais reikalingas, kad, progai pasitaikius, paduodami broliška rankas, jungdami delną su delnu, galėtume pajudinti mūsų tėvynę ir atstatyti mūsų senąjį būvį.“ Emerikas Stanevičius kalbėjo: „Tokia jau, matyti, yra laiko dvasia, kad viskas siekia laisvės (...) mūsų jungas yra per daug naujas, kad jo sunkumo nejaustumė.“ Filomatas Jonas Čėčiotas eiliavo: „O tu, žeme nelaimingoji! Kur dabar tavo gynėjai? Kada gi tavo derlingoji dirva išvys laisvės saulę?“

I. Domeika rašo, jog filomatai ir filaretai, nors apskritai nepasižymėjo pamaldumu, tačiau nebuvo Bažnyčios priešai. Per didžiąsias šventes jie visada lankydavosi bažnyčiose, dalyvaudavo pamaldose Aušros Vartuose, per Sekmines eidavo Kryžiaus kelius Vilniaus Kalvarijose.

Filomatų ir Filaretų draugijoms kylančių pavojų ženklai

Italijoje, Prancūzijoje, Lenkijoje ir kitur stiprėjo revoliucingai nusiteikusių jaunimo judėjimai. 1820 metais jaunimo iniciatyva kilo revoliucija Neapolyje, o 1821 metais – išsilaisvinimo kovos Graikijoje. Paryžiuje studentai dalyvavo sąmoksluose prieš Burbonų dinastiją. Vokietijos studentų Buršenshaftų korporacija siekė šalies laisvės ir susivienijimo. Varšuvoje veikė jaunimo organizacija – Patriotų sąjunga, kuri ieškojo ryšių su Vilniaus ir kitų Rusijos universitetų jaunimo sąjungomis. Visi tie Europos įvykiai ir reiškiniai darė stiprią įtaką Lietuvos akademiniam jaunimui, besizavinčiam romantizmu ir jo revoliucine srove. O tai kėlė carinės valdžios įtarimus.

Iš Varšuvos Lietuvos jaunimą akylai sekė didžiojo kunigaikščio Konstantino patarėjas Nikolajus Novosilcevas, priešiška nusistatęs Lietuvos švietimo apygardos ir Vilniaus universiteto kuratoriaus kunigaikščio Adomo Čartoriskio atžvilgiu.

Vilniaus universiteto vadovybė dėl studentų draugijų nesijautė saugi, todėl siekė nutraukti jų veiklą. A. Čartoriskis 1821 m. rudenį įspėjo Universiteto rektorių Simoną Malevskį, kad šis uždraustų studentams steigti slaptas organizacijas. Kad būtų suklaidinti policijos agentai ir pradėta aktyvesnė kova prieš okupacinę caro valdžią, M. Rukevičius 1821 metų spalį pasiūlė Filomatų draugiją reorganizuoti formaliai ją paleidžiant. Taip ir buvo padaryta, tačiau visi filomatai ir toliau aktyviai veikė, nors jų draugija tapo bevardė. Taip buvo lengviau užmegzti ryšius su kitomis, dažnai internacionalinėmis draugijomis ir išvengti jų smelkimosi į pačių filomatų gretas. Buvo panaikintas filomatų trečiojo statuto veikimas ir pertvarkytos jų vadovaujamos organizacijos.

1822 metais Universiteto rektorius S. Malevskis išėjo į emeritūrą. Jį pakeitė prof. J. Tvardovskis. Į Vilnių atvykęs A. Čartoriskis sužinojo apie Spindulingųjų draugijos veiklą ir jos vadovus T. Zaną, T. Lozinskį ir A. Mickevičių. Naujajam rektoriui jis pavedė ištirti, ar spindulingųjų veikla nėra slapta ir paplitusi. Pas T. Zaną, T. Lozinskį ir A. Mickevičių buvo padarytos kratos. Profesorių komisija, susipažinusi su paimtais raštais, pranešė A. Čartoriskui, jog slaptos draugijos Universitete nesama. Paimtieji raštai buvo sugrąžinti, nors kai kurie iš jų ir kėlė įtarimą. T. Zanas rektoriui pažadėjo nebeatgaivinti studentų draugijų, tačiau pažado netesėjo.

Negausi Bičiulių draugija 1822 metais buvo pavadinta Filadelfistų (gr. *philadelphia* – broliškoji meilė) draugija. Iš pradžių jai vadovavo T. Zanas, vėliau – S. Kozakevičius. Šiai draugijai taip pat priklausė filomatai V. Budrevičius, I. Domeika, J. Čėčiotas, A. Petraškevičius, K. Piaseckis, J. Sobolevskis.

Steigiant Filadelfistų draugijos padalinius ir jiems vadovaujant ypač daug nuveikė J. Čėčiotas, V. Budrevičius ir filaretas Aleksandras Mickevičius, poeto Adomo Mickevičiaus brolis.

Filadelfistų draugijoje vyravo dar ryškesnės patriotinės nuotaikos, ryžtas demokratiniais pagrindais atkurti Lenkijos ir Lietuvos unijinės valstybės nepriklausomybę. Tokių idėjų plitimas turėjo įtakos ir Vilniaus švietimo apygardos gimnazijų bei kitų mokyklų moksleiviams. Tai nebuvo paslaptis valdžios agentams, o ir pačiai carinei valdžiai Varšuvoje ir Peterburge. Buvo laukiama progos susidoroti su tais jaunimo judėjimais.

1822 metais į Lietuvą atvyko rusų kariuomenės gvardiečiai. Prasidėjo dažnoki studentų konfliktai su karininkais (dažniausiai dėl merginų), o tai dar labiau stiprino anticarines nuotaikas. Kartą vienas karininkas gatvėje įžeidė studentą. Šis jam smogė į veidą. Dėl to įvykio Universiteto rektorius turėjo daug nemalonumų, kol valdžios atstovus pavyko įtikinti, jog tai buvęs neva ne studentas, o kažkokio kurpiaus sūnus. Tais pačiais metais prieš magistrantūros egzaminus I. Domeika taip pat buvo susikivirčijęs su rusų karininku, dėl to buvo suimtas ir tardytas. Tačiau tarp rusų gvardiečių buvo ir tokių karininkų, su kuriais noriai bendravo kai kurie filomatai. Prof. J. Frankas savo atsiminimuose rašo, kad į Vilniaus guberniją atsiųstų gvardijos pulkų karininkai, kurie buvo įtariami revoliucinėmis pažiūromis, greitai rado bendrą kalbą su Vilniaus universiteto studentais ir skleidė revoliucines nuotaikas. „Keletas karininkų (...) lankydavosi mano namuose, – rašo J. Frankas, – ir nuo jų revoliucinių kalbų man plaukai ant galvos šiaušėsi.“

Stiprėjant politinei reakcijai, carinė valdžia 1822 metais uždraudė liberalias idėjas platinančias masonų ložes ir Šbravcų draugiją kaip valdžios nekontroliuojamas organizacijas.

1822 metais į Vilnių atvyko Rusijos caras Aleksandras I su broliais. Jis patvirtino naująjį Universiteto rektorių Juozapą Tvardovskį. Imperatorius, prisiklausęs įvairių Universiteto priešininkų kalbų, susidarė nuomonę, jog Vilnius panašus į jakobinų, karbonarų, iliuminatų ir liberalų lizdą. Jozefas Frankas savo atsiminimuose rašo, jog imperatorius viešai rodė priešišumą kunigaikščiui A. Čartoriskui. Pasak imperatoriaus, kunigaikščio kuruojamame Universitete vyrauja revoliucinė ir lenkiška dvasia. „Jūs šildote užantyje gyvatę“, – piktai pasakė jam imperatorius. I. Domeika savo atsiminimuose rašo, jog imperatorius buvo labai pasipiktinęs tuo, kad gatvėje jo kai kas net nepasveikina. Vienam iš tokių net kepurę nuo galvos nutraukęs. Tokia caro nuomonė apie Vilniaus jaunimą gąsdino filomatus.

J. Ježovskis, A. Mickevičius ir I. Domeika manė, kad kuriam laikui filomatų ir filaretų veiklą reikia pristabdyti. Tačiau A. Petraškevičius ir K. Piaseckis tvirtino, jog veiklą būtina tęsti. Nujausdami didelį pavojų, filomatai sunaikino dalį savo raštų ir dokumentų.

Tuo metu, kai buvo įsteigta Filadelfistų draugija, pasižyminti masoniškomis ceremonijomis, kilo sumanymas reformuoti Filaretų draugiją, suskirstant jos narius į du laipsnius: aukštesnius, kurie darytų įtaką neorganizuotam jaunimui, ir žemesnius, kurie dirbtų Filaretų draugijos darbą. A. Mickevičiaus siūlymu Filaretų draugija buvo formaliai paleista, kad po dviejų savaičių reorganizuota toliau tęstų savo veiklą. Tačiau dėl iškilusių pavojų sumanytoji reorganizacija nebuvo įvykdyta.

1822 metų pabaigoje ir 1823 metų pradžioje filomatai, pasivadinę Patriotų sąjunga, arba Baltaisiais broliais, toliau plėtė savo veiklą, siekdami daryti įtaką visai Lietuvos ir Gudijos šviesuomenei. Jie buvo sumanę kurti didžiulę organizaciją, kuri turėtų stiprinti visuomenės moralę, kelti krašto kultūrą ir ekonomiką, o ateityje siekti atkurti nepriklausomybę. 1823 metais jie įkūrė Poetų draugiją, kuri turėjo 17 narių. Žymiausieji draugijos nariai buvo filaretai A. E. Odinecas, A. Chodzka, E. Stanevičius ir J. Zahorskis. Kad išsiskirtų iš filaretų, draugija pasivadino Kastalos vardu, paimtu iš graikų legendos apie Kastalijos šaltinį, tryškusį Parnaso šlaite.

1823 metų pavasarį Vilniaus gimnazijos dvylikametis mokinys Mykolas Pliateris, grafo Tado Pliaterio sūnus, klasės lentoje lenkiškai užrašė šūkį: „Tegyvuoja Gegužės trečiosios konstitucija!“ Vėliau du mokiniai – Jonas Čechavičius ir Benediktas Kosciolkovskis – dar prirašė: „O, kokie malonūs prisiminimai tautiečiams! Tas ne mūsiškis, kas jos neprisimintų!“

1791 metų gegužės 3 dieną Varšuvoje posėdžiavęs Seimas priėmė konstituciją, kuri turėjo sustiprinti Lietuvos–Lenkijos valstybę. Tačiau Rusijos diplomatinio spaudimu toji konstitucija jau kitais metais buvo

atšaukta. Po trečiojo valstybės padalijimo su šia konstitucija buvo siejamos viltys atgaivinti buvusią valstybę.

Apie tokį moksleivių politinį išsišokimą rusų kalbos mokytojas Ostrovskis tuojau pat pranešė kariniam generalgubernatoriui Rimskiui-Korsakovui. Universiteto rektoriaus pavedimu buvo atliktas tyrimas. Kalti mokiniai buvo nubausti areštu, jiems sumažintas elgesio pažymys. Tačiau po savaitės panašių, net grasinančių užrašų pasirodė ant Dominikonų bažnyčios ir vienuolyno sienų: „Mirtis despotams! Duok, Dieve, kad tai įvyktų!“ Manyta, kad tai – provokatorių darbas, nes užrašuose buvo kelios gramatinės klaidos, kurių mokiniai, juo labiau studentai, negalėjo padaryti.

Žinia apie šiuos įvykius Vilniuje pasiekė Varšuvoje reziduojantį didįjį kunigaikštį Konstantiną – caro Aleksandro I brolių. Jis ėjo Lenkijos Karalystės vyriausiojo kariuomenės vado pareigas ir buvo faktiškas imperatoriaus vietininkas. Kunigaikštis buvo labai įtarus ir visur įžvelgdavo sąmokslus. Jo nurodymu Vilniuje buvo areštuota grupė mokinių, keli gimnazijos mokytojai ir net pats Universiteto rektorius J. Tvardovskis. Tardymą atlikti buvo pavesta didžiojo kunigaikščio Konstantino patarėjui Nikolajui Novosilceviui, kurio valdžioje buvo visos karalystės policija ir finansai. Šis, liepos mėnesį atvykęs į Vilnių, iš areštinės paleido rektorių J. Tvardovskį ir suimtuosius mokytojus, o nusikaltę mokiniai buvo išvežti tardymui į Varšuvą. N. Novosilcevas, Vilniuje atlikęs Universiteto patikrinimą, nusiuntė aukščiausiajai valdžiai tokį pranešimą: „Visa mokslo sistema turėjo galvoje tik tai, kad jaunimui įskiepytų respublikines nuotaikas ir keltų viltį, jog vėl bus atkurta senoji Lenkija.“

Po tokios išvados buvo atleistas Universiteto rektorius J. Tvardovskis. Jį pakeitė prof. V. Pelikanas. Universiteto kuratoriumi vietoj atleisto kunigaikščio A. Čartoriskio tapo grafas K. Livenis, o pats N. Novosilcevas ėmėsi vadovauti visai Vilniaus švietimo apygardai. Jis tuojau pat sustiprino studentų sekimą.

N. Novosilcevas sudarė naują tardymo komisiją, į kurios sudėtį įėjo jis pats, Universiteto rektorius prof. V. Pelikanas, profesoriai M. Polinskis, I. Danilavičius (vėliau ištremtas), rūmų tarėjas ir Vilniaus policmeisteris Piotras Silkovas, Vilniaus gubernijos prokuroras Jeronimas Botvinka, tarėjas Vincentas Laurinovičius ir iš Varšuvos atvykęs N. Novosilcevo draugas Piotras Baikovas. Pastarasis buvo tikrasis valstybės patarėjas ir karaliaus rūmų šambelionas*, vien paniekos vertas žmogus. J. Botvinka, J. Lelevelio žodžiais, buvo niekšas ir sukčius. Universiteto profesoriai buvo formalūs tos komisijos nariai, tik V. Pelikanas uoliai talkino tikriesiems tardytojams.

Filomatų ir filaretų areštai ir jų byla

Filomatus ir filaretus netiesioginiu būdu išdavė filaretas Juozapas Masalskis, būsimas žymaus poeto Juliaus Slovackio gubernieris. 1823 metų birželio 23 dieną neeiliniame Universiteto tarybos posėdyje buvo svarstomas Lietuvos karinio gubernatoriaus laiškas, kuriame buvo rašoma, kad studentas Juozapas Masalskis yra konstitucionistas, pasisako prieš monarchinį valdymą ir turi svarbių žinių, kurias gali pranešti pačiam carui. Rūpjuotį J. Masalskis tardymo komisijai pasakė ketinąs kai ką svarbaus pranešti didžiajam kunigaikščiui Konstantinui. Nuvykęs į Varšuvą jam pasakė norįs, kad būtų pašauktas į kariuomenę. Tas jo noras buvo patenkintas, tačiau sukėlė dar didesnę įtarimą. Tardymo komisija jo brolio Edvardo Masalskio ir kelių draugų butuose atliko kratas, per kurias rado laiškų apie slaptus studentų susirinkimus, patriotinių dainų ir kitokios „antivalstybinės“ medžiagos. Svarbių žinių suteikė policijai ir agentas iš Frankfurto prie Maino, turėjęs duomenų apie Vilniaus studentų organizacijas, kurios palaikė ryšius su panašiomis jaunimo organizacijomis Vokietijoje.

Rugsėjo 2 d. areštuojamas filaretas Jonas Jankovskis. Pas jį buvo rasta straipsnių, nukreiptų prieš carinę valdžią, ir eilėraščių apie Jakaterinos II amoralų gyvenimą. J. Jankovskis tardomas ėmė atvirai

* Šambelionas – Europos šalių valdovų rūmų aukštas pareigūnas, vėliau – tik garbės titulas. (Red.)

pasakoti viską, ką žinojo ne tik apie spindulinguosius, bet ir apie slaptąją Filaretų draugiją, apie kurią tardytojai iki tol nė nenutuokė. J. Jankovskis išvardijo visus jam žinomus filaretus. I. Domeika rašo, jog jis jų suminėjo daugiau kaip šimtą. Tačiau apie filomatus, kurių veikla buvo itin slapta, nei J. Jankovskis, nei kiti filaretai nieko nežinojo. Jiems nebuvo žinomi ir filadelfistai. Tačiau J. Jankovskis tardytojams pasakė, jog Filaretų draugija nutraukė savo veiklą tuoj po caro apsilankymo Vilniuje.

N. Novosilcevas, gavęs tokios gausios informacijos, spalio mėnesį davė nurodymus pradėti masinius filaretų areštus. Buvo suimti ir visi filomatai, kurie veikė kaip filaretai. Vykstant dažniems areštams, T. Zanas, A. Mickevičius, A. Petraškevičius, J. Čėčiotas ir dar kai kurie kiti, siekdami pratęsti savo laisvės valandas, dalyvaudavo ilgose pamaldose už neseniai mirusio popiežiaus Pijaus VII vėlę, tūnodami katedros Šv. Kazimiero koplyčioje. I. Domeika buvo suimtas lapkričio viduryje savo dėdės dvarelyje Zapolėje, netoli Lydos.

Lietuvos valstybiniame istorijos archyve saugomos Filaretų bylos viename dokumente išvardyti 22 asmenys, kurie gyvena įvairiose gubernijose. Nurodyta juos areštuoti ir „su visais popieriais“ pristatyti į Vilnių. Kitame dokumente įrašyti trys „slaptos Filaretų draugijos“ nariai, kurie yra užsienyje arba tarnauja kariuomenėje. Tarp jų – P. J. Malevskis ir J. Chodzka. Dar viename dokumente išvardyti 53 asmenys, kurių buvimo vieta nežinoma, tačiau imamasi priemonių juos surasti. Nurodoma, kad filomatas Kajetonas Pšeciševskis, baimindamasis arešto, nusišovė savo dvarelyje Gruzdiškėse, Raseinių apskrityje. „Tai buvo karštagalvė poetiška būtybė, turėjusi didelį talentą. (...) Kajetonas Pšeciševskis, be abejonės, būtų prilygęs geriausiems mūsų poetams, jei baisi savižudybė nebūtų pražudžiusi gražiausių vilčių, kurias į jį dėjo visi pažįstami.“¹⁰ Vengdamas arešto, T. Lozinskis buvo išvykęs į tėviškę Volynėje, tačiau ir ten buvo surastas. A. Petraškevičius nebuvo suimtas, tačiau buvo tardomas.

Buvo suimti 108 jaunuoliai. Areštuotųjų buvo tiek daug, kad jiems įkalinti panaudotos Bernardinų, Pranciškonų, Basujų Karmelitų, Pijorų, Misionierių ir Visų Šventųjų vienuolynų celės. Kai kurie suimtieji buvo įkalinti policijos viršininko ir kitų valdininkų namuose. I. Domeika rašo, kad Tomas Zanas buvo laikomas rūmuose, kuriuose dirbo tardymo komisija. Jis taip pat pažymi, kad komisija, vadovaujama N. Novosilcevo ir P. Baikovo, stengėsi įrodyti, jog tie jauni žmonės rengė sąmokslą prieš valstybę.

S. Moravskio žiniomis, T. Zanas buvo surakintas grandinėmis ir pasodintas į kalėjimą. S. Moravskis rašo, kad tardymo komisija rinkdavosi name, stovinčiame beveik priešais Universiteto knygyną ir biblioteką. Kalėjimas, kur kalėjo T. Zanas, buvo Lukiškėse. Tik 1824 metų gegužę jis buvo perkeltas į Bazilijonų vienuolyną. Po mėnesio iš Pranciškonų vienuolyno čia buvo perkeltas ir J. Čėčiotas.

P. J. Malevskis kurį laiką buvo nesuimtas, nes tuo metu gyveno Berlyne. Tačiau didžiojo kunigaikščio Konstantino reikalavimu 1823 metų gruodžio 23 dieną jis buvo areštuotas ir 1824 metų vasarį perduotas rusų valdžiai, paskui pristatytas į Varšuvą. Ten jį tardė pats didysis kunigaikštis Konstantinas, nuo 1819 metų paskirtas ir vyriausiuoju karo vadu Lietuvoje. Praktiškai jis buvo ne tik Lenkijos, bet ir Lietuvos valdytojas.

P. J. Malevskis, nežinodamas apie kitų savo draugų filomatų susitarimą, ką sakyti ir ko nesakyti tardytojams, išgirdęs, kad jie neva prisipažino dalyvavę slaptoje draugijoje, kai ką papasakojo ne tik apie filaretus, bet ir apie filomatus, dėl kurių kaltę prisiėmė pats. 1824 metų balandį atvežtas į Vilnių ir sužinojęs, jog draugai apie Filomatų draugiją tardytojams nebuvo prasarę, savo parodymus, duotus Varšuvoje, mėgino paneigti, tačiau paneigimas N. Novosilcevo neįtikino.

Kai T. Zanas sužinojo, jog iš J. Jankovskio parodymų tardymo komisija jau daug žino apie Filaretų draugiją, komisijai parašytu raštu jis prisiėmė kaltę už draugijos steigimą ir vadovavimą jai. Kartu jis leido draugams prisipažinti, kad jie buvo Filaretų draugijos nariai, ir papasakoti apie draugijos veikimą. T. Zanas įspėjo draugus, kad tardytojams nieko neprasitartų apie J. Ježovskio, A. Mickevičiaus ir P. J.

¹⁰ Jucevičius, Liudvikas. Mokyti žemaičiai. – Vilnius, 1975.

Malevskio vaidmenį toje draugijoje. Jis nežinojo, kad P. J. Malevskis Varšuvoje jau buvo prisiėmęs kaltę ir dėl Filomatų draugijos veiklos.

Kadangi jau buvo žinomas P. J. Malevskio neatsargus prasitarimas apie filomatus, A. Mickevičius tardytojams teisingai apibūdino šios draugijos įsteigimo formalius tikslus – pramogos, literatūra, mokslas. O susipažinti su liaudies papročiais, tėvynės istorija tam skatino Lenkijos Karalystės paskelbimas.

Nors dar prieš masinius areštus jaunimo draugijos buvo sustabdžiusios savo veiklą, N. Novosilcevas viename iš savo raportų didžiajam kunigaikščiui Konstantinui padėtį Vilniaus švietimo apygardos mokyklose apibūdino taip: „turint omenyje, jog visų trijų draugijų vadovai ir organizatoriai (...) vieni ir tie patys žmonės, nereikėtų, rodos, nė abejoti dėl to, kad visos šios draugijos vieningai siekė vieno tikslo (...), o iš šito būtų galima padaryti pakankamai pagrįstą išvadą, jog tie patys žmonės, kurie organizavo visas šias draugijas ir joms vadovavo, sukelia didžiausią įtarimų dėl platinimo žalingų ir Rusijos valdymui priešingų nuotaikų, kurios jau labai stipriai apėmė čionykštę jaunuomenę.“

Iš Ignoto Domeikos tardymo protokolo

Tardymo komisija I. Domeiką apklausė du kartus: 1823 m. gruodžio 19 d. ir 1824 m. balandžio 19 d. Į protokolinio lapo kairėje pusėje lenkų kalba surašytus klausimus dešinėje lapo pusėje I. Domeika taip pat atsakė raštu. Pirmosios apklausos metu jam buvo pateikta daugiau kaip 60 klausimų iš 32 jų grupių. Visi jie buvo susiję tik su Spindulingųjų ir Filaretų organizacijomis ir paties I. Domeikos santykiais su jomis. Atsakydamas į klausimus, I. Domeika apsimetė daug ko nežinančiu naivuoliu, tačiau atvirai pasakojo apie tas dvi draugijas pabrėždamas, kad jų veikloje nebuvo jokių politinių kalbų arba kėslių. Apie studentų rengiamą gegužinę Paplaujoje jis sužinojęs per paskaitas. Nuėjęs rado keliasdešimt dainuojančių studentų. Nesupratęs, kad tai galėjusi būti draugija. Prasidėjęs atostogoms tos gegužinės baigėsi. Jos paliko malonų įspūdį, todėl po atostogų buvo nutarta jas tęsti. „Kadangi buvo neįmanoma visiems kartu rinktis, pasiskirstėme į mažesnius būrelius ir pasivadiname filaretais. [Draugijos] Įstatų svarbiausias punktas buvo, – kad draugija niekada nelies religinių ir politinių klausimų (...) Panašūs dalykai niekada nebuvo keliami ir negalėjo būti keliami. Jeigu kurioje nors iš bendrijų minėtas įstatymų punktas būtų buvęs pažeistas, aš pirmas būčiau išstojęs iš Filaretų draugijos ir niekada daugiau jai nepriklausyčiau.“ Į klausimą „Kas ir kada poną atvedė į tų draugiją ir ką pats atvedei?“ I. Domeika atsakė: „Buvau išgėręs. Neatsimenu. Dažnai būdavau pagėręs. Aš atvedžiau vieną – kunigą Lavrovičių.“

I. Domeika aiškino, kad Filaretų draugijos bendrijoje, kuriai jis priklausė, buvo skaitomi pranešimai tik fizikos ir matematikos temomis. „Kitokio turinio pranešimai negalėjo būti skaitomi, nes nebuvo mums leista kalbėti apie valdžią, pagaliau neturėjome ir priežasties apie ją kalbėti. Filaretų draugija nutraukusi savo veiklą todėl, kad mūsų literatūriniai užsiėmimai nesukeltų kokių nors įtarimų.“

I. Domeika ketinęs važiuoti į užsienį, tačiau, kaip teigė, įsipainiojęs į konfliktą su vienu kariškiu ir negalėjęs gauti paso. Tai atsitiko jam išlaikius magistro egzaminus. Po to buvo sekamas¹¹.

Po keturių mėnesių gubernijos valdybos patarėjas Vincentas Laurinovičius ir valstybės patarėjas St. Szlako... (parašas iki galo neperskaitomas) vėl tardė I. Domeiką. Šį kartą jam buvo pateiktas vienas, bet labai platus klausimas.

Ankstyvesniuose savo atsakymuose neprisipažinai apie Filomatų draugiją, kuriai, be kitų, ir ponas priklausote. Todėl dabar atvirai turi prisipažinti, kas ir kada pirmas pateikė projektą įkurti tokią draugiją? Kas į ją įėjo? Į kokius skyrius buvo suskirstyta? Kas kokio skyriaus vadovai ir sekretoriai buvo? Kada ir kur vyko posėdžiai? Kuo užsiiminėjote? Kokio turinio buvo skaitomi pranešimai? Ar buvo tuščių minčių apie jūsų nebegyvuojančios tėvynės laimę? Ar tokios

¹¹ Ignoto Domeikos tardymo byla. 1823–1824 // LVIA. F. 567. Ap. 2. B. 1317. Lap. 1–9.

mintys išeidavo iš nustatytų ribų? Kada ši draugija nutraukė savo veiklą? Žodžiu, privalai visiškai atvirai papasakoti visas tos draugijos gyvavimo aplinkybes, žinodamas, kad tardymo komisija turi kitų paaiškinimus apie šią draugiją. Iš prieštarų atsakymų bus galima spręsti apie jūsų nuoširdumą valdžios atžvilgiu. Valdžiai reikia žinoti apie organizacijos steigimo tikslus, jos veiklą ir tos veiklos pasekmes.

I. Domeika atsakė taip:

Turiu garbės dabar su didžiausiu noru papasakoti visas su Filomatų draugija susijusias aplinkybes, kokios po ketverių metų išliko mano atmintyje. Aną kartą apie Filomatus nebuvau klausinėjamas, todėl jį tai nekreipiau dėmesio.

Toliau I. Domeika „šviesiajai komisijai“ pasakojo: Kada į tą draugiją įstojo? Kokius narius joje rado? Kas vėliau į ją įsitraukė?

Kada buvo įsteigta draugija, nežinau (...). Buvo du skyriai. Jų vadovai buvo A. Petraškevičius ir P. Malevskis. Draugijos pirmininkas – J. Ježovskis. Eiliniuose posėdžiuose skaitydavome tiksliai mokslinius pranešimus (...). Posėdžiai vykdavo kas dvi savaitės, tačiau vėliau – rečiau. 1820 m. pavasarį dalyvavimą visai nutraukiau, nes pradėjau ruošti egzaminams magistro laipsniui gauti (...). Tuo metu susikūrė Spindulingieji, o Filomatų draugijos posėdžiai buvo visai nutraukti, nes prasidėjo atostogos (...). Po atostogų visi filomatai, kurie buvo likę mieste, prisijungė prie filaretų. (...) Tokiu būdu filomatai be jokių formalumų nutraukė savo veiklą. Teatleidžia man Šviesioji Komisija, kad, trumpai tebuvęs toje draugijoje, tik tiek galiu pasakyti apie jos sandarą. Man dar liko pasakyti apie Filomatų esmę. Svarbiausias tos draugijos tikslas, kaip ir pats jos pavadinimas sako, buvo grynai mokslinis. Niekuo kitu neužsiimdavome, kaip tik skaitydavome pranešimus arba juos kritikuodavome. Jokių kitų kalbų nebūdavo. (...) Klyščiau, jeigu savo prisipažinimą baigčiau tik apie pranešimų skaitymą. Ne kartą pagauti pakilimo įsivaizduodavome puikią krašto ateitį. Mūsų krašto gerovę visada siejome su žemės ūkio progresu, pramonės pakilimu ir krašto švietimo patobulinimu. Dėl pirmo ir antra, tai buvo tik svajonės, sapnai, kuriais mėgavomės. Dėl švietimo įstatymų patobulinimo, tai galėjome nurodyti aiškesnius siekimus, būtent, pagerinti pradinį mokymą tuo metu, kada mes patys dirbsime uoliais mokytojais. Būtent čia ir buvo mūsų pagrindinė tuštynė, apie kurią Šviesioji Komisija šiandien klausia. Prisipažinsiu, kad „jau nebegyvuojančios tėvynės“ pasakymas mums svetimas ir nevartojamas. Visada vartojome tik „krašto gerovę“, kas mums atrodė labiau suprantama ir tinkama. Ar kada nors apimti tos tuštynės pakilimo išeidavome už leistinų ribų, į tai išsamaus atsakymo neturiu, nes sunku būti savo paties poelgių teisingu teisėju. (...) Toks Filomatų vaizdas išliko mano atmintyje, kurį kuo tiksliausiai, Šviesiajai Komisijai pareikalavus, aš stengiausi paaiškinti. Tokį atsakymą savo paties ranka pasirašau. Ignoras Domeika (LVIA F. 567. Ap. 2. B. 1317. Lap. 10–11).

Iš Juozapo Ježovskio tardymo protokolo

Ir visi kiti tardomieji neigė turėję kokių nors politinių tikslų ir siekių. Komisijai buvo pateiktas vienuolyno celėse skubotai parengtas tariamas Filaretų draugijos statutai, prie kurio tardytojai neturėjo ko prikibti. Jie nieko nesužinojo apie Bičiulių draugiją ir apie jos perorganizavimą į Filadelfistų draugiją. Tardomieji naudojami Makiavelio principu: tuo pačiu metu reikia būti ir lape, ir liūtu. Turbūt todėl ir A. Mickevičius po vieno tardymo protokolu padarė prierasą, jog jis apgailestaujamas, kad be reikalo prisidėjęs prie Filaretų draugijoje vykusių pokalbių. Juozapas Ježovskis vengdavo kalbėti apie tikruosius Filomatų draugijos tikslus. Jis stengėsi įtikinti tardymo komisiją, jog Filomatų ir Filaretų draugijos neturėjusios jokių politinių tikslų. Tą pačią 1824 metų balandžio 19 dieną, kai antrą kartą buvo tardytas I. Domeika, J. Ježovskis aiškino taip:

Dar 1816 metais aš, Adomas Mickevičius, Tomas Zanas ir Anupras Petraškevičius užmezgėme artimus santykius: kalbėjome apie mokslą, apie rašytojus, apie knygas. Bendravimas virto gana artima bičiulyste. Ši draugystė buvo tokia maloni, laikas bėgo taip greitai, jog ne kartą užmiršdavome nemalonumus, susijusius su nuolatiniu nepriteklumi. Pamenu, jog ne kartą juokavome, kad kuriame draugiją prieš negandas, draugiją, tas negandas išblaškantią. Kad tas mūsų bendravimas nebūtų tik malonus laiko leidimas, buvo iškelta mintis, jog draugijai reikia

suteikti kokią nors formą. Vieną kartą Tomas Zanas ir Adomas Mickevičius atėjo pas mane ir atsinešė įstatų projektą. Pasakė, kad nori mane išrinkti prezidentu. Neatsisakiau. Peržiūrėjau įstatus. O jie buvo parašyti lengvu stiliumi ir labiau panašūs į pramoginius kūrinėlius, o ne į mokslinius ir pažangai skirtus [dokumentus]. Norėjau, kad jie būtų svaresni, ir įpareigojau juos [t. y. įstatų autorius] dirbti. Sutarėme pasivadinti Filomatų draugija ir kiekvieno mėnesio pabaigoje parengti po vieną savo kūrinėlį ir po vieną kitą recenziją. Posėdžiai turėjo būti rengiami kas savaitę, ir perskaitomi du darbai. Rašinys buvo vertinamas balsų dauguma. Visa tai vyko 1817 m. pabaigoje. Priėmėme šiuos asmenis: Pranciškų Malevskį, Teodorą Lozinskį, Joną Čičotą, Juozapą Kovalevskį, Joną Sobolevskį, Igną Domeiką, Vincentą Budrevičių. Iš pradžių nuostatų buvo laikomasi, bet tokia tvarka truko neilgai. Netrukus paaikškėjo, jog matematika ir fizika nedomino kitiems mokslams atsidėjusių žmonių, ir atvirksčiai. Dėl tokio neatitikimo draugija suskilo į du skyrius: fizikos-matematikos ir literatūros. Posėdžiai vykdavę atskirai, abu turėjo savo vadovus. Vienam vadovavo Petraškevičius. Jį pakeitė Zanas. Literatūros skyriui – Mickevičius, vėliau jį pakeitė Malevskis. Prezidentas ir skyrių vadovai sudarė draugijos direkciją, arba vadovybę. Jos tikslas buvo visokiais būdais padėti vaikams įveikti sunkumus moksle ir prižiūrėti, kad jie laikytųsi gero elgesio taisyklių. Viena vertus, toks draugijos padalijimas į du skyrius buvo geras, antra vertus – blogas. Dėl šio padalijimo ir viename, ir kitame skyriuje narių skaičius labai sumažėjo, kiekvienam teko didesnis krūvis. Posėdžiai, kadaise vykę kas savaitę, buvo pradėti rengti kas dvi arba nukeliami dar vėlesniam laikui. Pagal įstatus referatai turėjo būti rašomi kas mėnesį, o dabar ir po dviejų, ir po trijų savaitių jie nebūdavo parengti. Reikėtų neužmiršti dar ir to, kad draugija tebebuvo jauna, o jos narių užimtumas didėjo ir Universitete, ir draugijoje. Tai dar buvo galima pakęsti, bet abu skyriai per tris mėnesius bendrame posėdyje privalėjo atsiskaityti prezidentui už nuveiktą darbą. Draugijos susilpnėjimas visiškai išryškėjo 1819 m. Vis dėlto, nors filomatų mokslinė veikla ir draugijos struktūra nyko, jos narių bičiulystė ir tarpusavio bendravimas nesibaigė. Atvirksčiai, 1819 m. pirma pusė (sausio–liepos mėnesiai) – tai Filomatų draugijos didelių norų, siekimų ir projektų laikotarpis. Tuo metu prezidentas ir skyrių vadovai mėgino papildyti ir pataisyti įstatus: greta ankstesnio draugijos tikslo – mokslo, atsirado krašto gerovės siekis, tiesa, nediskutuojant, nuo ko ta gerovė priklauso ir kokiais būdais pasiekama. Vakarinių pasivaikščiojimų ir pokalbių (ypač tarp prezidento ir vadovų) metu būdavo aptarinėjami įvairūs projektai. Kad mano parodymai būtų įtikimesni, manau, privalau paaikškinti, kokie buvo mūsų didžiausi norai ir projektai. Iš prigimties linkę į mokslą, bet patekę į negabių ir nelabai rūpestingų mokytojų rankas, jautėmės likimo labai nuskriausti, patyrėme, kiek daug iššvaistėme brangaus jaunystės laiko; kad, stingant knygų ir kitų mokslo priemonių, esant netobulam mokymo planui, ne tik nepasiekiamo norimo rezultato, bet susidarome klaidingą požiūrį į įvairius reiškinius. Su gailėsčiu patyrėme, jog panašiai atsitiko ir kitiems jaunuoliams, jog, neturėdami tinkamų sąlygų, jie ne itin siekia užsibrėžtojo tikslo. Jie nusivilia tėvais, privačiais ir neprivačiais mokytojais. O moksliniam lavinimuisi reikia knygų ir gerų mokytojų. Mūsų tikslu tapo noras pagal galimybes šį tą nuveikti šioje srityje, idant atneštume naudą mūsų tėvynei. Susipažinome su geriausiais vadovėliais įvairiomis kalbomis, nusprendėme palaipsniui juos išversti ir pritaikyti mūsų krašto reikmėms. Bet be gero mokytojo nieko negelbės ir geriausia knyga. Todėl mūsų tikslu tapo pasirėngimas mokytojauti, šio pašaukimo svarbos įvertinimas, noro ir meilės jam sužadėjimas; noras įtikinti, jog mokytojas kitus moko ne todėl, jog tai jam suteikia galimybę pragyventi, bet todėl, kad galėtų pateisinti tautos ir tėvų viltis; kad jam patikėtas pirmas ir svarbiausias žmogaus gyvenimo tarpsnis, kad nuo ankstyvojo žmogaus auklėjimo priklauso jo tolesnis likimas, jo dora arba ydingumas, pakantumas arba kenkimas kitam. Toks buvo mūsų požiūris į krašto švietimą. Tačiau vien to buvo negana. Auklėti skurde arba didžiuliame taupume, nuolatos susidurdami su nepritekliais, visa esybe jautėme krašto trūkumus. Mums buvo skaudu, kad daugybė pinigų išvežama iš krašto svetimoms prekėms įsigyti. O juk mūsų pačių žemė turi daug gamtos išteklių, gyventojai galėtų apsirūpinti visais žemės ūkio produktais, jei tik mokėtų pasinaudoti tais turtais, perdirbti žaliavą, vystyti pramonę, statyti fabrikus, skatinti amatus ir t. t. Tad mūsų tikslas buvo supažindinti jaunuomenę su šiomis problemomis, raginti juos ateityje remti pramonę; nepasiturintį jaunimą skatinti tobulintis technologijos, mechanikos, agronomijos ir kt. srityse. Ir dar, būdami jautrios širdies, vaikystėje gavę grynos moralės ir religijos pagrindus, patys patyrę nelaimių, išmokome suprasti artimų, ypač gretimų provincijų valstiečių vargus. Ne kartą su apmaudu tekdavo stebėti dvarininkus, kurie su valstiečiais elgdavosi kaip su gyvuliais. Toks elgesys nesuderinamas ne tik su morale ir religija, bet ir su įstatymais. Mes troškome pasiturinčių jaunuolių širdyse sužadinti žmogiškus jausmus, raginti juos ateityje neišnaudoti savo valstiečių, suteikti jiems paramą, kelti žemės ūkį. Mano nuomone, pats Dievas kadaise nubaudė tokius savininkus, padarydamas juos aklius, nesuprantančius, jog skaudindami valstiečius jie skaudina patys save; kad švaistydami pinigus patys bankrutuoja. Dėl šios priežasties atsiranda plati dirva girtuoklystei, kuri tampa beveik visuotinė; būna atvejų, kai nepaisoma teisingumo ir įstatymų. Mes ketinome puoselėti sąžiningumą, stiprinti jaunuolių doros ir teisingumo jausmus, kad jie, tapę valdininkais, teisėjais, advokatais, nesėtų blogio, bet stengtųsi jį sumažinti. Visi šie mūsų norai ir mintys turėjo būti ne tik išsakomi tiesiogiai, bet ir skelbiami mūsų sumanytame periodiniame leidinyje. Taigi ketinome dirbti krašto, t. y. tėvynės,

gerovei. Turiu pridurti, jog jeigu kada mąstėme ir kalbėjome apie tėvynę, tai visiškai kita prasme – ne taip, kaip tai daro pusgalviai ar karštakošiai. Mūsų nuomone, tėvynė yra ne kas kita, kaip žemė, kurioje gimėme su savo gentainiais, bičiuliais, su savo kalba, teisėmis, papročiais, visuomeniniais, asmeniniais ir ūkiniais polinkiais, pramone, prekyba ir t. t. Kas padeda vystytis vienai iš minėtų sričių, tas naudingas tėvynei, tas prisideda prie jos laimės (...). Mūsų draugijos istorija gali paliudyti, kad mes neperžengėme padorumo ribų, vartojant šį žodį moraline prasme. O jeigu mūsų norai ir tikslai neatitiko mūsų jėgų ir amžiaus, jeigu buvo daugiau minčių ir mažiau darbų, jeigu turėjome didelius projektus, o rezultatų jokių, dėl to galima kaltinti pernelyg lakią mūsų vaizduotę, kuri vis dėlto neperžengė padorumo ribų. Priešingai, jeigu mūsų draugija kitiems nepadėjo, tai skatindami vienas kitą dirbti, mylėti mokslą, daryti gerus darbus ir laikytis tradicijų, patys turėjome daug naudos.¹²

Žinoma, J. Ježovskis, būdamas kaltinamuoju, negalėjo tardytojams sakyti visos tiesos nei apie draugijas, nei apie savo vaidmenį jose. Kalbėjo tik apie nekaltus draugijų tikslus.

Filomatų ir filaretų įkalinimo sąlygos

Kai kuriuos tardomuosius N. Novosilcevas paleido, o kai kuriems net nutraukė bylas. Viename filaretų bylos dokumente išvardyti suimtieji, kurie nuo 1823 metų lapkričio iki 1824 metų kovo buvo paleisti į laisvę. Tokių buvo 33 asmenys, tarp jų ir broliai Aleksandras ir Ignotas Domeikos. Savo dėdžių rūpesčiu jie paleisti 1824 metų sausio 25 dieną, tačiau ir toliau privalėjo dalyvauti tardyme.

Kai kam iš suimtųjų N. Novosilcevas darė nuolaidų savanaudiškais tikslais. S. Moravskio tvirtinimu, „Novosilcevas iš turtingų tėvų, kurie buvo suvažiavę gelbėti savo vaikų, be jokio pakvitavimo skolinosi ir skolinosi pinigų. Susirinko didžiulę, milžinišką sumą! Be viso to, dar buvo keli slapti jo tarpininkai (...), kurie už atitinkamą sandėrį ar pinigų sumą iš jo tiems kaliniams iškaulydavo arba laisvę, arba geresnį būstą, arba minimalius patogumus. Net reti pasivaikščiojimai vienuolyno koridoriais kainavo didelius pinigus, o ir vaikščiodavo suimtieji akylai stebimi gausios kareivių sargybos“. To paties S. Moravskio tvirtinimu, N. Novosilcevas buvo didžiausias ištvirkėlis, pasileidęs, nužmogėjęs, begėdiškai paperkamas. „Sąžinės, doros, moralės, gėdos jis neturėjo nė už skatiką.“ Buvo didelis girtuoklis. Panašiai S. Moravskis apibūdina ir tardyme dalyvavusius P. Baikovą ir J. Botvinką.

Apskritai filomatams ir filaretams įkalinimas nebuvo sunkus. Nors sargybiniai stovėjo prie kiekvienos celės durų, tačiau, papirkti kalinių ir visuomenės, jie buvo sukalbami. Vėlai vakare jie neužrakindavo celių durų, ir kaliniai galėdavo aptarti savo parodymus tardytojams.

I. Domeika savo atsiminimuose rašo, jog kalėjime

atbudo filaretų gyvenimas. (...) Dienomis mus vedžiojo į tardymą, kiekvieną saugomą dviejų kareivių su šautuvais, ir traukdavo inkvizicijos su visu maskviniu formalumu, su grasinimais, klastomis, kibimais prie žodžių, melais ir prasimanymais, kokių paprastai griebiamasi norint išaiškinti nusikaltimą, tik tiek, kad nemušdavo. O naktimis paperkami sargai mums nedraudavo susirinkti į vieną vietą ir praleisti linksmesnių valandų. (...) Vidurnaktis mums būdavo saulėtekiu. Susirinkdavome į Adomo celę ir ligi išauštant leisdavome naktis, šnekučiuodami tyliai, bet neliūdndai. (...) Toje celėje Naujųjų metų naktį Adomas mums skaitė gražų savo eilėrašį „Baigės senieji metai...“, o Kalėdų rytą per Piemenėlių mišias mus pasiekė giesmė „Bėkit, bėkit, piemenėliai“, lydima iš toli vargonų muzikos.¹³

Kitoje vietoje I. Domeika rašo: „Aš tėvų bazilijonų rūmuose pasidariau linksmas.“

Apie suimtųjų tardymus savo atsiminimuose S. Moravskis rašo taip:

Tardydami, įžeidinėdami ir skriausdami, mušdami per veidą, kuo bjauriausiai burnodami, jaunus, jautrius, prie tokio elgesio neįpratusius kalinius privertė pakeisti ankstesnę jų nuostatą, t. y. į įžeidinėjimus atsakyti švelnumu ir krikščionišku atlaidumu. Ne vienas susierzino. Ne vienas vožė atgal į snukį. Naujas nusikaltimas! Naujas tyrimas,

¹² Griškaitė, Reda. Keli štrichai filomatų kartos portretui // Naujasis židinys. Aidai. – 1994, Nr. 3.

¹³ Domejka, 1872.

naujas teismas! Tada tyčia ėmė kalinius su kelių kareivių sargyba – su užtaisytais šautuvais, su atkištais durtuvais – vedžioti po miestą į tardymo komisijos posėdžius. O juk anksčiau šito, nors ir turėdami daug baisesnių įtarimų, nedarė! (...) Keli kaltinamieji, negalėdami pakelti kasdienių sąmoningų kruvinų įžeidinėjimų, pavargę nuo ilgo kalėjimo, vienatvės, paslapčiomis, nesulaukę jokios žmoniškos paguodos, iš nevilties mėgino nusižudyti. (...) O tie niekšai savo ruožtu nuolat pūtė miglą, jog tas nusikaltimas – tai planas pasikėsinti į monarcho šeimą.

Filaretai, išvengę įkalinimo, sudarė komitetą, kuris padėjo kaliniams palaikyti ryšį, stengėsi paveikti visuomenę, galėjusią daryti įtakos tardymo komisijai ir pačiam N. Novosilceviui. Komitetas šalino visa, kas galėjo kelti pavojų suimtųjų byloje. Vilniaus visuomenės dėka užsimezgė ryšiai tarp įvairiuose vienuolynuose kalinamų filaretų. Kaliniams daug padėjo moterys: motinos, seserys, sužadėtinės, kurios juos aprūpindavo maistu, drabužiais, skalbiniais, rašydavo jiems laiškus. Dėkingi suimtieji jas vadino filaretėmis. Apie to meto nuotaikas mieste S. Moravskis rašė: „Vilniaus gyventojai visi kaip vienas stojo mūsų pusėn. Toną kaip visuomet davė moterys. Suprantama, nebuvo vyro, nesėdėjusio po žmonos padu. (...) Be to, pačioje mus sekusioje policijoje tarnavo daug senų draugijos narių. (...) Vyrai laikėsi tiesios linijos ir sudarė mūsų nuosavą policiją. Tik vienas nuovados viršininkas Krukovskis bei perkrikštas Krulikovskis buvo pikti ir įnirtingi mūsų priešai.“

Kartą sargybiniui pasitraukus, šalančiam savo celėje A. Mickevičiui prižiūrėtojo duktė atnešė šiltą patalynę. Kaliniai gaudavo ir knygų. Savo celėse jie skaitydavo, mokydavosi, rašydavo laiškus ir dienoraščius.

Prof. J. Leleveliui sumokėjus užstatą, A. Mickevičius, pasirašęs kai kuriuos įsipareigojimus, balandį buvo paleistas. Už J. Kovalevskį laidavo prof. I. Onacevičius. Kiti 28 kaliniai buvo paleisti tik rugsėjo 15 dieną, kam nors už juos laidavus.

Vykstant filaretų bylai (taip ji oficialiai buvo vadinama), Varšuvoje ir Vilniuje lankėsi Michailas Bestuževas-Riuminas. Revoliucinės rusų organizacijos, pasivadinusios Pietų sąjunga, vardu jis tarėsi su lenkų slaptųjų organizacijų vadovais. Už dalyvavimą dekabristų sukilime 1826 metais buvo pakartas Peterburge.

Tardymo komisijos sprendimas

Visų filomatų ir filaretų tardymas, vadovaujamas N. Novosilcevo, vyko buvusiuose vyskupų rūmuose. Tardymo komisijos nariai taip pat buvo grafas Arakčejevas ir admiralas Syškovas. Tardymas buvo baigtas 1824 metų balandį. N. Novosilcevas tų pačių metų gegužę nusiuntė į Varšuvą didžiajam kunigaikščiui Konstantinui išsamų pranešimą, kuriame tvirtino, kad daugelio Vokietijos, Varšuvos ir Krokuvos aukštųjų mokyklų nuotaikos paveikė ir Vilniaus universiteto studentus, kurie susibūrė į Filomatų draugiją, šios vadovai vėliau įsteigė kitas draugijas. Visi kaltinamieji darė blogą įtaką jaunimui ir kurstė nusistatymą prieš vyriausybę. Jie siekė kurti „valstybę valstybėje“ ir „tėvynę tėvynėje“. Čeciotas, Suzinas, Jankovskis studentų filaretų sueigose skaitė valdžios ir caro atžvilgiu nepagarbius eilėraščius. Tačiau N. Novosilcevas nesilūpė visų ištardyųjų atiduoti teismui, nes, anot jo, jie nusikalto dėl Universiteto vadovybės aplaidumo ir nepakankamos policijos priežiūros.

Didysis kunigaikštis Konstantinas N. Novosilcevo pranešimą nusiuntė carui Aleksandrui I. Šio nurodymu buvo parengtas sprendimas. Caras jį patvirtino rugpjūčio mėnesį. Sprendime rašoma, jog įrodyta, kad 108 asmenys dalyvavo Filomatų ir Filaretų draugijose. Bet atsižvelgiant į tai, kad beveik visi jie iškalėjo septynis mėnesius, nuo tolesnės įkalinimo bausmės atleidžiami. Vis dėlto pagal tą sprendimą dvidešimt iš jų ištremiami iš Lietuvos ir pavedami Dvasinių reikalų ir švietimo ministerijos žinion, kad jiems duotų darbo, tačiau tolimose gubernijose. Ištremiami dešimt filomatų: Tomas Zanas, Jonas Čeciotas, Pranciškus Jeronimas Malevskis, Juozapas Ježovskis, Teodoras Lozinskis, Adomas Mickevičius, Jonas Sobolevskis, Juozapas Kovalevskis, Anupras Petraškevičius ir Vincentas Budrevičius, taip pat

dešimt filaretų: Mikalojus Kozlovskis, Jonas Heidatelis, Jonas Krinickis, Feliksas Kulakovskis, Jonas Viernikovskis, Kiprijonas Daškevičius, Hiliaras Lukaševičius, J. Michelevičius, Jonas Jankovskis ir Adomas Suzinas. Pastarasis turbūt dėl „sunkaus nusikaltimo“ viename filaretų bylos dokumente priskirtas prie filomatų. Be tremimo, dar vienerius metus turi kalėti T. Zanas ir po pusę metų – J. Čėčiotas ir A. Suzinas.

Filomatai Ignotas Domeika, Kazimieras Piaseckis ir Stanislovas Kozakevičius bei filaretas S. Makoveckis buvo pavesti policijos priežiūrai, kad, kaip rašo I. Domeika, „niekada negautume kokios nors tarnybos“. Polocko pijorų mokyklos mokytojams, filaretams kunigams Marijui Brodovičiui ir matematikos mokytojui Kalasantui Lvovičiui, mokytojavusiam Ščiučine, buvo atimtos teisės toliau mokytojauti. I. Domeika išvengė tremties tik savo dėdžių pastangomis.

Dar nebaigęs universiteto J. Jankovskis, iškalėjęs dešimt mėnesių, tuo pačiu sprendimu nuo tremties už „nuopelnus“ buvo atleistas, nes, kaip rašoma sprendime, savo parodymais padėjo tardymui. Jis taip pat buvo išdavęs ir Svisločės gimnazijos slaptąją draugiją. (Po proceso J. Jankovskis tarnavo Vologdos policijoje.)

Tardymo komisijos sprendimu Juozapas Kovalevskis, Feliksas Kulakovskis ir Jonas Viernikovskis siunčiami į Kazanės universitetą, nes jie dar prieš areštą ketino studijuoti Rytų kalbas. Sprendime nurodoma, kad jie buvo išlaikomi iš valstybės išdo. Iš Peterburgo atsiųsti tardymui Ignas ir Brunonas Šemetos, Dominykas Orlickis, Juozapas Šetkovičius, Vincentas Bobonskis buvo sugrąžinti, tačiau K. Zaleskis buvo pavestas policijos priežiūrai.

Pagal sprendimą profesoriai J. Lelevelis, M. Bobrovskis ir I. Danilavičius dėl „žalingos įtakos jaunimui“ iš darbo Universitete buvo atleisti. Prof. I. Danilavičius dar ir ištremtas į Peterburgą. Iš Universiteto dėl „politinės neištikimybės“ buvo pašalintas ir prof. J. Educhovskis.

Iš viso įvairiomis bausmėmis, įskaitant policijos priežiūrą, buvo nubaustas 31 Filomatų ir Filaretų draugijų narys.

Nuteistieji tremčiai 1824 m. spalio 22 d. gavo pranešimus, jog jie kitą dieną privalo išvykti į tremties vietas. I. Domeika (1872 m.) savo atsiminimuose rašo:

Atsiveikindamas su tremtiniais, aš visa naktį praleidau su jais iki išauštant, kažkokio namo prie Aušros Vartų pastogėje. Tai buvo naktis, kurios niekada nepamiršau. Čia buvo susirinkę beveik visi filomatai ir daug filaretų. Buvo jaunų poetų ir studentų, kurie nepriklausė Filaretų draugijai. Jie siekė susieti praeitį su ateitimi. Nebuvo tik Tomo Zano, tačiau dalyvavo du jo broliai – Stefanas ir Ignotas. Tų naktį visi buvome daugiau linksmi negu nuliūdę. Nebuvo leista net prisiminti, kas išgyventa. Kulakovskis mus linksmo pasakojimais ir pamėgino suvaidinti šaunaus kunigo Čerskio susitikimą su didžiuoju kunigaikščiu Michailu. Dainavome liaudies ir linksmas dainas. Prašėme Adomo, kad jis kų nors improvizuotų. Tačiau Frejendas pradėjo groti fleita savo mėgstamą dainą „Saulė nusileido... „ Išsiskirstėme tylėdami, kai Aušros Vartuose skambino mišioms, o žmonės jau klūpojo gatvėje.

Adomas Mickevičius savo dramatinės poemos *Vėlinės* trečiosios dalies įvade 1832 metais rašė:

Apie 1822 metus pradėjo ryškėti, stiprėti ir įgavo aišką kryptį imperatoriaus Aleksandro politika, priešinga bet kokiai laisvei. Tuo metu ir buvo pradėtas visuotinis lenkų persekiojimas, kuris darėsi vis žiauresnis ir kruvinesnis. Scenoje pasirodė mūsų istorijoje atmintinas senatorius Novosilcevas. Jis pirmas instinktyvią ir žvėrišką rusų vyriausybės neapykantą lenkams suvokė kaip išsigelbėjimo politiką, ja pagrįsdamas savo veiklą, o savo tikslu laikė lenkų tautos išnaikinimą (...) Nuoseklusis Novosilcevas pirmiausia ėmė kankinti vaikus ir jaunimą, kad būsimų kartų viltis sunaikintų pačioje užuomazgoje (...) Atsiųstas caraičio Konstantino su neribotais įgaliojimais Novosilcevas buvo ir kaltintojas, ir teisėjas, ir budelis.